

Debreceni Egyetem
Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelvtudományi Tanszék

Szláv eredetű faneveinkről

(Szakdolgozat)

Készítette: Bába Barbara
V. magyar
Témavezető: dr. Tóth Valéria

Debrecen, 2007.

TARTALOMJEGYZÉK

BEVEZETÉS	4
I. A SZLÁV EREDETŰ FANEVEK JELENTŐSÉGE ÉS VIZSGÁLATI LEHETŐSÉGEI	6
1. A fanevek nyelvtörténeti jelentősége	6
2. A fanevek jelentéstani vizsgálata	9
3. A fanevek etimológiai vizsgálatának problematikája	10
4. Az átvétel időpontjának meghatározása	12
5. A fanevek hangtörténeti vizsgálatának fő szempontjai	13
6. A fanevek helynevekbeli előfordulása	14
7. Összegzés	15
II. A SZLÁV EREDETŰ FANEVEK SZÓTÖRTÉNETI JELLEMZÉSE	16
1. Barkóca	16
2. Berkenye	19
3. Bodza	23
4. Cser	29
5. Cseresznye	33
6. Haraszt	35
7. Jegenye	40
8. Juhar	43
9. Szilva	45
III. A VIZSGÁLATI LEHETŐSÉGEK EREDMÉNYEI	48

Bevezetés

(A dolgozat célja, felépítése)

Dolgozatom célja a régi magyar nyelv szláv eredetű faneveinek szókinctörténeti vizsgálata. Kutatásomat a korai ómagyar korra szűkítettem kronológiailag, de felhasználtam a RMGf. által közölt adatokat is a későbbi korokból, mivel ezek gyakran fontos adalékanyagot jelentenek egy-egy ómagyar kori szókinctörténeti jelenség kapcsán, csakúgy, mint a mai nyelvjárási alakok, amelyekre szintén figyelemmel voltam a feldolgozás során, amennyiben összefüggésük feltételezhető volt az ómagyar kori (főleg hangtörténeti) változásokkal. A későbbiekben a fanevek feltérképezését egyrészt kronológiai szempontból igyekszem kiterjeszteni, másrészt természetesen más etimológiai rétegek feldolgozását is el kívánom végezni. Azt, hogy a dolgozatban a szláv réteg nyelvtörténeti analízise áll a középpontban, főként e réteg sokszínű nyelvtörténeti hasznosíthatósága magyarázza, illetve nem utolsósorban az, hogy itt láttam lehetőséget leginkább arra, hogy a szakirodalomban feltárt ismeretekhez magam is szolgáltatassak újabb adalékokat. A szláv szócsoportok kapcsán a magyar nyelvtörténet legfőbb gondja ugyanis az, hogy a honfoglalás utáni néhány száz évben átkerült jövevényszavak pontos szláv nyelvhez kötése igen problematikus, ami a nyelvek hasonló sajátosságai (főleg hangtani arculata) miatt érthető is. Úgy látom viszont, hogy az etimológiai kérdések tisztázása során igen jól hasznosíthatók a szóföldrajzi szempontok: több esetben is (nagy óvatossággal ugyan, de) a szóföldrajzi vizsgálatok révén pontosítani tudtam a szakirodalom megállapításait a lehetséges átadó nyelv megjelölésében.

Az adatállomány létrehozásához GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza című munkáját, valamint a HOFFMANN ISTVÁN, RÁCZ ANITA és TÓTH VALÉRIA által szerkesztett Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból című munkát használtam föl. Mindezt kiegészítettem a Magyar Oklevélszótár adataival és a szakirodalom által ismertetett egyéb adatokkal. Vizsgálatomat a korai ómagyar korra terjesztettem ki, de a mai nyelvjárási alakok szintén szerepelnek az adatállományban, mivel több jelentésbeli és hangtörténeti kérdésben segítséget nyújthatnak.

Dolgozatom valójában két nagyobb egységből épül fel: tartalmaz egyrészt egy szakirodalmi összefoglalást, amely azonban a szokásos szakirodalmi áttekintésektől eltérően elvi, módszertani szempontokat igyekszik felvázolni, mely szempontok aztán irányelvként működhetnek a feldolgozó munka folyamán.

A második egységet az egy-egy szó történetét feldolgozó szócikkek képezik: ezek a *barkóca*, *berkenye*, *bodza*, *cser*, *cseresznye*, *haraszt*, *jegenye*, *juhar* és *szilva* fanevek elemzését foglalják magukban.

I. A szláv eredetű fanevek jelentősége és vizsgálati lehetőségei

(szakirodalmi összefoglalás)

A fanevek szókincstörténeti vizsgálata több szempontból is kiemelkedő jelentőséggel bír a magyar nyelvtörténeti kutatások számára. A fanevek fogalmi rétegének összefüggő feldolgozására szakirodalmunkban eddig nem tettek kísérletet, de egy-egy etimológiai rétegnek igen gazdag vizsgálatát végezték el kutatóink, a legutóbbi időkben például a török eredetű faneveket jellemezte egy tanulmányfolyamban RÓNA-TAS ANDRÁS (2004), N. SEBESTYÉN IRÉN pedig a fák és fás helyek megnevezéseivel foglalkozott az uráli nyelvekben (1948-50). Mindez szervesen összefügg azzal, hogy az etimológiai kutatások általában véve is jobbra egy-egy eredetbeli kategóriára irányulnak: KNEZSA ISTVÁN például a szláv (1955), LIGETI LAJOS a török (1986), FLUDOROVITS JOLÁN a latin (1937), MOLLAY KÁROLY a német (1982), BAKOS FERENC a román eredetű szavakat dolgozta fel egy-egy monográfiában (1982). Az olyan munkák száma ugyanakkor viszonylag kevés, amelyek egy adott fogalmi körbe tartozó szavak eredetével és szótörténetével foglalkoznak, de ilyenek például RÁ CZ JÁNOSnak a halnevekkel (1996), KISS JENŐnek a madárnevekkel (1984) vagy VÖRÖS ÉVÁnak az egzotikus gyümölcsök neveivel foglalkozó monográfiája (1996).

1. A fanevek nyelvtörténeti jelentősége

A fanevek kiemelt nyelvtörténeti jelentősége elsősorban abban rejlik, hogy ez a réteg az egyik legkorábbról és leggazdagabban adatolható szócsoporthoz tartozik, aminek két oka van. Köztudott dolog, hogy a magyar nyelv legkorábbi történetét az okleveles források magyar nyelvű szórványai alapján vizsgálhatjuk. E magyar nyelvű elemek pedig (különböző okok folytán) főképpen tulajdonnevek: hely- és személynevek. És mivel a fanevek igen gyakran szerepelnek helynevekben, pl.: 1252: *Boziasy* (Gy. 1: 400), 1321: *Zaaszyluas* (Gy. 2: 91), 1324: *Chererdeu* (Gy. 1: 282), természetesen ezek is magyar nyelvű elemek. Úgy tűnik, a földrajzi köznevek mellett ez a másik, ilyen preferált szócsoporthoz tartozik.

Az oklevelekben másrészt a fanevek rendre magyarul vagy úgy is állnak, csakúgy, mint a tulajdonnevek. Ez a jelenség valószínűleg az oklevelezési gyakorlat normájával függhet össze (lásd erről később is). Ez azért különleges, mert a helyet jelölő közzavak általában latinul fordulnak elő az oklevelekben, kivéve néhány földrajzi köznevet (*bérc*, *patak*) a latin fajtajelölő szavak minőségében (azok helyén állva) és a faneveket: pl. 1278: arbor *berecune* (Gy. 4: 265), [1270]/270: arbor silici et arbor *cher* (Gy. 3: 252), +1262/XIV. (Koksó): a-es il. et arbor *jegenye*, a. (Gy. 1: 113). „A középkorban, sőt még jóval később is a határok kijelölésében a fáknak — feltűnő és helyhez kötött voltuk, viszonylagos állandóságuk és jó megjelölhetőségük miatt — fontos szerepük volt.” (HOFFMANN 2004: 42). Hogy ez mennyire így van, és hogy a fák nevei milyen jellegzetesek az oklevelekben helymegjelölő közzavakként magyar nyelven, álljon itt ezt illusztrálандó egy 1278-as datálású oklevél részlete, valamennyi magyar nyelvű adatot feltüntetve: in *berch...* in vallem Melpotok... in eodem Melpotok vocato... a. *tulfa...* de Melpotok... a. *cherfa...* ad 1 *berch...* a. *tulfa...* sub montem Kamenahora... a-em *tulfa...* a. *berecune...* a. *haasfa...* ad vallem potok... ad fl-m Rechke... fl-o Kuutfeupotoka... a-es *bykfa...* ad montem Kechkehat... ad a-es *tulfa...* ad a-es *tulfa...* ad fl-m Kurtus... a. *bykfa* (Gy. 4: 265). Nyilvánvaló tehát, milyen fontos szerepet töltenek be a magyar nyelven írt fanevek a határjárásban.

A szócsoport különös jelentőségét, mint említettem, korai és igen gazdag adatoltsága okozza több szempontból is. Általános nyelvtörténeti hasznuk egyértelmű, hiszen vizsgálható általuk több hangtörténeti, etimológiai és több jelentésváltozással kapcsolatos probléma egyaránt. A nevekben való előfordulási gyakoriságuknak köszönhetően a helynévtörténeti kutatások számára is fontos alapanyagot biztosítanak. A fanevek helynevekbeli előfordulásaival foglalkozó kutatások kiterjedtsége különösen szűk körűnek mondható, pedig a fanevek helynevekbeli vizsgálatának olyan hozadéka is lehetnek, amelyek etimológiai, hangtani, ill. szemantikai kérdésekre adnak választ. REUTER CAMILLO például a *Dombócsér* helynév vizsgálatával kimutatja, hogy a *cser* fanév nem a *Quercus cerris* L.-re ('csertölgy, cser, cserfa') utal bizonyos okleveleinkben, hanem a *Quercus robur* L. ('kocsányos tölgy, mocsártölgy') fafajra (1965: 479-83).

A fanevek nagy mennyiségű és korai adatoltsága a fentiekén túl – mint az előbbi példában is láthattuk – akár az oklevelezési eljárások egyes területeire is rávilágíthat. HOFFMANN ISTVÁN az oklevelek megnevezőszós szerkezeteinek szabályszerűségeire hívja fel általában a figyelmet egy nemrégiben készült írásában, s ehhez a közsói szerepű fanevek megnevezőszós szerkezeteinek elemzését hívja segítségül. Mivel az általa vizsgált korpuszban a közsói szerepű fanevek mellett leggyakrabban a *dico*, azt követően pedig a *voco* és származékai állnak, megállapítja, hogy ezek a megnevezőszók közsavak mellett éppúgy használatosak, mint tulajdonnevek mellett. A *nomine*, *nomino* azonban az itt vizsgált közsói szerepű fanevek mellett csak elvétve szerepelnek, így azok valószínűleg kevésbé gyakoriak közsói szerkezetekben. Az *appello*, *cognomino*, *nuncupo* használata ugyanakkor egyáltalán nem jellemző az adott faneves kifejezésekben, így feltehetően közsavak mellett egyáltalán nem fordulnak elő. HOFFMANN ISTVÁN ezeket az eltéréseket a megnevezőszók jelentéskülönbségeivel magyarázza. A *nomino*, *cognomino* és *nuncupo* szavak tulajdonnevek melletti gyakoriságát ugyanis az okozza, hogy alapszavuk a *nomen* 'név' jelentésű szó. Ezzel szemben a *dico* megnevezőszó a *deico* 'rámutat' szóval van összefüggésben, a *voco* pedig a *vox* 'szó, hang' származéka, tehát jelentésük kevésbé speciális. HOFFMANN ISTVÁN hozzáteszi, hogy a megnevezőszók használatának ilyenfajta szabályszerűségét más közsavak melletti előfordulásuk is bizonyítja, pl.: 1247: *porcum triennem, qui vulgo artan dicitur* 'ártány, herélt kandisznó' (Gy. 1: 476) (HOFFMANN 2004: 42).

Ugyanakkor faneveink akár arról is tájékoztathatnak minket, hogy a magyarság a Kárpát-medencébe érkezésekor milyen területeken telepedett le elsősorban. Ebben egyrészt az adatok szóföldrajzi elemzése segíthet, másrészt az egyes fafajok termőterületének feltárása, de akár egy-egy fanév adatainak a hiánya is (pl.: *bórfá* 'Pinus silvestris, erdei fenyő', *luc*) utalhat őseink élőhelyeire, amennyiben az adatok hiányának oka az adott fafaj termőterületének lakatlan volta. Ez azonban korántsem egyértelmű, hiszen a kései átvétel is okozhatja az előfordulás hiányát (pl.: *barack*, *boróka*, *galagonya*).

2. A fanevek jelentéstani vizsgálata

A jelentés meghatározása bizonyos fanevek esetében problémát okozott a kutatóknak. Ennek az oka talán az is lehet, hogy ma is van bizonyos fokú átjárás a növények megnevezésében csakúgy, mint az állatnevekben. A *kánya* például bizonyos területeken (Kőszeg-Hegyalja, Pápa, Göcsej stb.) a *varjú* szinonimája. Másutt (Sümege vidéke) a *kánya* nagyobb ragadozó madarak, pl. varjú, vércse, ölyv közös neve. Megint más helyen (Vas megye) a kányát, a varjút és a hollót nevezik együttesen *kányának* (vö. ÚMTsz.).

Faneveink körében szintén alig van olyan név, amelynek ne lenne többféle fát jelölő jelentése. *Cserfa* szavunknál ez a jelenség szemléletesen megmutatkozik, ennek a fanévnek az esetében ugyanis a 'cser, *Quercus cerris* L.', és az 'éger, *Alnus glutinosa*' (kalotaszegi és a bukovinai magyarok nyelvében) jelentések keveredése jellemző, sőt a régiségben a *cser* szó kimutatható 'kocsányos tölgy, *Quercus robur* L.' jelentésben is.

A jelentés-meghatározást segítheti esetleg az a körülmény, hogy a fanevek gyakran szerepelnek az oklevelekben közszóként latin fajtajelölő szóval (azaz a fajtát megadó kifejezéssel), pl. 1330: *quercus Cherfa* (Gy. 1: 377). A jelentés meghatározásában a latin fajtajelölő minősítések segíthetnek, de ahogy azt már KNEZSA (1955: 8) is megfogalmazta, a középkori latin szavakról nem mindig könnyű eldönteni, hogy milyen mai fanévre utalnak.

A jelentéskülönbség oka lehet az is, hogy az adott szót több nyelvből vettük át, s így többféle jelentésben. KNEZSA ISTVÁN véleménye szerint *haraszt* szavunk is kétféle jelentéssel bír. Feltevése szerint egyrészt 'tölgy' jelentésben vettük át, másrészt 'bokor, bozót' jelentésben. Az első jelentés a szerb-horvátból, a második pedig bármilyen szláv nyelvből származhat (1955: 212-213).

A jelentés-meghatározásban gyakran problémát okoz, hogy a nyelvészeti munkák nem minden esetben állják meg a helyüket botanikai szempontból, például a *Quercus cerris* L. 'cser' és 'tölgy' értelmezése nem feltétlenül jelentéskülönbség (ahogyan azt a szakirodalom helyenként tárgyalja), hiszen a *cserfa* is tölgyféle. A TESz. szerint például a *cser* egyik jelentése 'a tölgyel egy nemzetségbe tartozó, hasadozott kérgű lombos fa', egy másik jelentése pedig 'tölgy, Eiche'. Tegyük fel,

hogyan az első esetben a tölgy megnevezés a kocsányos tölgyre utal. Ekkor a vele egy nemzetségbe tartozó hasadozott kérgű lombos fa éppúgy lehet a csertölgy, mint a magyar tölgy, kocsánytalan tölgy, molyhos tölgy és olasz tölgy, hiszen kérge mindegyiknek hasadozott. A második esetben viszont jelentésként csak a nemzetségnev van megadva, amely egyaránt utalhat a kocsányos tölgyre, a kocsánytalan tölgyre, a csertölgyre, a magyar tölgyre, a molyhos tölgyre, az olasz tölgyre. Mindenesetre a 'tölgy' jelentés-meghatározás semmiképp sem egzakt ebben az esetben, s ez alapján sem a jelentéskülönbséget, sem a jelentések azonosságát nem lehet megállapítani.

3. A fanevek etimológiai vizsgálatának problematikája

Szláv eredetű faneveink etimológiájának kutatásában az elsőrendű célok közé tartozik a közvetlen forrás, az átadó szláv nyelv meghatározása. A közvetlen forrás meghatározása azonban korántsem egyszerű, hiszen egyes elképzelések szerint a magyar honfoglalás idején még nem beszélhetünk véglegesen elkülönült szláv nyelvekről, különösen a szlovák nyelv kialakulását teszik jóval későbbre (KRISTÓ 2003: 105, H. TÓTH 1996: 173-4). BALECZKY és HOLLÓS szerint viszont már a XII. század előtt is beszélhetünk önálló szláv nyelvekről. Mindenesetre azt megállapíthatjuk, hogy a késői ősszláv dialektusok már rendelkezettek olyan vonásokkal, amelyek később egyik vagy másik — vagy egyszerre több — szláv nyelvet is jellemeznek majd.

Az etimológiák megállapításakor az egyik támpontul hívható tényező az adott fanév magyar és szláv nyelvekbeli j e l e n t é s e lehet. Mindenképpen figyelembe kell vennünk a vizsgált fanév eredetének megállapításakor azt, hogy melyik szláv nyelvben fordul elő ugyanolyan jelentésben, mint a magyarban. A módszert több kutatónk alkalmazza a fanevek etimológiájának vizsgálatában.

KNIEZSA például a jelentésre hivatkozik, amikor azt állítja, hogy a 'bozót, bokor' jelentésű *haraszt* az északi szlávból való, mert a szerbben, a horvátban és a szlovénben a *hvrast* 'tölgy'-et jelent, míg északon 'bozót'-ot (1963: 92).

Noha a jelentés döntő jelentőségű lehet egy fanév etimológiájának tisztázásakor, vizsgálata önmagában nem mindig hoz meggyőző eredményt. *Cser* szavunk például

'berek, erdő, liget' jelentésben a szlovénben és a kaj-horvátban mutatható ki (HADROVICS 1936: 324), amely tény alapján HADROVICS az említett fanevet ezekből a nyelvekből származtatja. A *cser* szó azonban jelenthet 'éger'-t is, az *éger* áltoboz termései pedig makkhatásúak, ezért *cser* szavunk REUTER CAMILLO szerint könnyen azonosítható a 'makk' jelentésű mordvin *ceřä* szóval. (REUTER a mordvin források mellett a cseremiszi *šer: šerbã* 'kőrifafa' azonosítást is felveti, amelyet azzal támaszt alá, hogy a *kőrifafa* kéreg ugyanúgy festékanyagot szolgáltat, mint a *cser* kéreg.) (1976: 340-3).

A szószármaztatás szempontjából érdemes azt is megvizsgálnunk, hogy melyik szláv szóalakból lehet h a n g t a n i l a g a magyar formát magyarázni.

KNIEZSA *haraszt* szavunkat illetően például a szláv jövevényszavaink magánhangzó-kvantitásaira épít. Szerinte ugyanis szavunk második *a*-jának kvantitása cseh jellegű, hiszen a csehben *chrast*, a szerbhorvátban *hrâst*, a bolgárban *chrâst* alakban van jelen a magyar *haraszt* szó. Kétségtelennek tartja ugyanakkor, hogy a cseh jellegű kvantitásnak a szlovákban is meg kellett lennie, hiszen a magyarság nem érintkezett a cseh nyelvvel közvetlenül, ezért attól nem is vehette át a magánhangzók kvantitását (1963: 92).

A hangalak figyelembe vétele sok esetben alátámasztja a szó etimológiájára vonatkozó feltevéseket, de olykor egymástól egészen eltérő elméleteket is igazolhat. *Bodza* szavunk eredete kapcsán például a hangtani okok nemigen hozhatnak eredményt, hiszen előtérbe helyezésükkel a török (SZARVAS 1885: 77, MUNKÁCSI 1884: 258) és szláv származtatás (ASBÓTH 1893: 39, MELICH 1911: 319, KNIEZSA 1955: 97) egyaránt elképzelhető.

Megfelelő mennyiségű adat birtokában a s z ó f ö l d r a j z i v i z s g á l a t o k is rámutathatnak az adott fanev közvetlen forrására. Az etimológiai vizsgálatok során épp ezért érdemes térképre vetíteni, hogy a fanev elterjedési körülményei milyen keletkezési gócra mutatnak.

A TESz. szerint például a *barkóca* szó egy déli-szláv **brěkovica* vagy **brěkavica* 'barkóca' alakban került át a magyarba valahol a magyar–délszláv nyelvhatáron, a korai adatok ugyanis jórészt a Dráva-Száva közéről származnak, de

fölveti azt a lehetőséget is, hogy ezek a szóalakok egy olyan szláv népcsoport nyelvében élhettek, amely aztán beleolvadt a magyarságba.

Az általam összegyűjtött adatok alátámasztják a szakirodalom feltételezését, mely szerint a *haraszt* szó szlovák és délszláv származású, mivel az öt Kolozs megyei előfordulást kivéve csak az ország északi és déli területéről adatható a *haraszt* szó. A déli megyékben összesen 25-ször fordul elő (Baranya megyében összesen 18-szor, Bodrog megyében 3-szor, Csongrádban szintén 3-szor, Arad megyében 1-szer), északon Nógrád megyében a leggyakoribb, innen 10 adatot ismerünk, s még további 21-et Bereg, Komárom, Pest, Győr megyék területéről.

Közismert tény, hogy a r o k o n j e l e n t é s ű , f u n k c i ó j ú s z a v a k gyakran ugyanabból a nyelvből erednek. Ez a körülmény bizonyos esetekben alátámaszthatja az adott lexéma etimológiáját. MOÓR szerint például a *haraszt* szó a szlovák nyelvből került át az erdőterminológia több más szavával együtt (1965: 35)

Olykor azonban az is kétséges, hogy az adott fanev szláv eredetű-e. A szláv nyelvből átvett faneveink közül ilyen a *bodza* és a *cser*. A *cser* szó egyes kutatóink szerint szláv eredetű, mások viszont finnugor eredetűnek tartják, ami többek között azzal is magyarázható, hogy a *cser* szónak a jelentése sem egyértelmű. *Bodza* szavunkat – mint fentebb már említettem – a török és szláv nyelvekből származtatják az etimológiai munkák.

4. Az átvétel időpontjának meghatározása

A szláv jövevény fanevek etimológiáját tekintve a szakirodalom szinte egyáltalán nem ír az adott szavak átvételének időpontjáról. Az adatok mennyisége bizonyos esetekben lehetővé teszi, hogy a szélesebb körű elterjedés idejére következtessünk, ugyanis egy adott időintervallumra jellemző nagy mennyiségű adat erre is utalhat. Ez azonban önmagában még nem jelent biztos fogódzót az átvétel idejének megállapításában. Az adatok száma ugyanis nemcsak az átvétel idejétől függ, hanem sok más tényezőtől is, például befolyásolhatja az oklevelezési eljárás kötelezővé tétele is.

5. A fanevek hangtörténeti vizsgálatának fő szempontjai

Egy-egy szó hangtörténetének a vizsgálata során kutatóink többnyire lineáris fejlődési vonalat rajzolnak fel. Olykor az egyes fázisok megléte a történeti adatokon igazolható is, például a TESz. a *bodza* szó fejlődését a következőképpen írja le: *buzja* > *bozja* > *bozza* > *bodza* ~ *borza*, s ez a változás okleveles adatokkal valóban alá is támasztható: 1328: *Buzias* (Monstrig. 3: 124), 1252: *Boziasy* (Gy. 1: 400), 1578: *bódza* (TESz.), 1766: *Borza* (TESz.).

Mégis a legtöbb esetben ezek a változási módok egyszerre, egyidejűleg következnek be, nem lépcsőfokszerűen. HORGER szerint például a *barkóca* a következő hangfejlődésen ment keresztül: szl. *brekovicā* > **bĕrĕkovicā* > *borkóca* > *barkóca* (1910: 291, 339), s itt a feltételezett **bĕrĕkovicā* alak megléte nem igazolható, s nem is feltétlenül szükséges. TÓTH VALÉRIA véleménye szerint egy-egy szó fejlődése olykor átugrik egy-egy hangtörténeti mozzanatot, s ezért egyes fázisok kimaradnak. BENKŐT idézve mindezt azzal indokolja, hogy „az egyes fokozatok és azoknak egymáshoz való viszonya magától értetődően csak hozzávetőleges érvényességű, csupán a fejlődésvonal érzékeltetése érdekében áll ilyen »szigorú« rendben” (BENKŐ 1988: 43). Ugyanakkor feltételezi, hogy az ilyen esetek is valamiféle szabályszerűséget rejtnek magukban, amely szabályszerűségek feltárása azonban a jövő hangtörténeti kutatásainak feladata (TÓTH V. 2003: 207-11).

A hangtani jelenségek valószínűsítésében fontos szerepe lehet az analógia. Ha egy-egy változásra vannak analóg példák a magyar nyelvben, az természetesen valószínűsíti a változás lehetőségét, ha pedig egyedülálló egy jelenség, az nyilván gyengíti a hitelességét.

SIMONYI *barkóca* szavunk *barkolca* változatával kapcsolatban megjegyzi, hogy -*óc* végű szláv eredetű helységneveink a XIV-XV. században előkerülnek a régebbi -*ouc* helyett -*olc* végzettel is. A *barkolca* formára is vannak adataink már a XIII-XIV. századból (1907: 189).

Bizonyos régről adatolt hangalakú változatok mai nyelvjárásokbán is előfordulhatnak, ami utalhat egykori nyelvjárási használatukra. Például mai nyelvjárási forma a *berekenye*, *berekinye*, *bereknye*, *ihar*, *johar*, *bozja*, s ezek az

alakok régebben sem igen voltak a sztenderd részei (ÚMTsz.).

6. A fanevek helynevekbeli előfordulása

A helynevekben való előfordulásukat tekintve a fanevek között bizonyos különbségek mutatkoznak meg. Egyes fanevek tipikusak a helynevekben, míg mások inkább közsóként szerepelnek az oklevelekben. A szláv jövevény fanevek közül helynevekben igen gyakori a *bodza*, a *haraszt* és a *szilva*; a *berkenye*, a *cser*, a *jegenye* és a *juhar* viszont közsói helymegjelöléseként jellemző az oklevelekben.

Abban is észlelhetünk különbséget, hogy egy-egy fanév a helynevek alkotóelemeként milyen pozícióban áll. Az egyes fanevek helynevekben előfordulhatnak önállóan, pl.: **Haraszt** 'Baranya vármegye, Gyak határában említett hely' +1015/+158//403: *Chorozt* (Gy. 1: 310), **Cser** 'Siklóstól É-ra lévő hegy' 1330/477: *Cher*, mo. (Gy. 1: 247), vagy képzővel, pl.: **Harasztí** 'Bellye határában említett erdő' 1324: *Harazty*, s. (Gy. 1: 282), **Berkenyés** 'település Kolozs vármegyében' 1332-5/Pp.: *Bereknes* (Gy. 3: 343), illetve összetett helynév elő- vagy utótagjaként, pl.: **Haraszt-tó** 'a lónyai uradalom határában említett hely' 1270/272//393: *Harazthou*, 1270/272//580: *Harastov*, loc., (Gy. 1: 544), **Bodza foka** [1192]/394: *Bozyafuka* (Gy. 1: 236), **Iharpataka** 'település Bihar vm.-ben Székelytelektől K–DK-re, a Gyepes patak mellett' 1580: *Iharpataka* (Gy. 1: 262), **Szászszilvás** 'település Doboka vármegyében' 1321: *Zaaszyluas* (Gy. 2: 91).

A *haraszt* és a *szilva* például önállóan, képzővel, összetétel elő- és utótagjaként egyaránt megjelenik helynevekben: +1015/+158//403: *Chorozt* (Gy. 1: 310), 1324: *Harazty*, s. (Gy. 1: 282), 1309: *Haraztherdew*, s. (Gy. 1: 725), 1326: *Apathharazta* (Gy. 3: 380), 1317: *Zylva* (OL. D. 1892), 1336: *Zilvas*, p., v. (Gy. 1: 392), +1314/314/[XIV/XV]: *Zylwastelek* (Gy. 3: 374), 1298/466: *Kerek Zylwa* (Gy. 4: 241). Egyes fanevek nem fordulnak elő önállóan, mint például a *bodza*, mások képzővel nem alkotnak helynevet, ilyen a *cser*. Legritkább az összetétel utótagjaként előforduló fanév, ami azzal függ össze, hogy milyen funkcióval bírhat egy névelem első, ill. második névrészként. Összetétel előtagjaként előfordul a *berkenye* (*Berkenye pataka*), a *bodza* (*Bodza foka*, *Bodzás foka*, *Bodzás-hegy*, *Bodzás-tó*), a

haraszt (*Haraszt-tó, Haraszt-erdő, Harasztfő*), a *juhar* (*Iharpataka*), a *szilva* (*Szilvavölgy, Szilvás-fő, Szilvágyfő, Szilvástelke, Szilvástelek*). Ezekben a helynevekben a fanevek sajátosságot megjelölő funkcióban szerepelnek, tehát például az adott hely egy jellemző növényéről kapta a nevét. Ez a névadási mód igen tipikusnak mondható, s ezért gyakoriak az ilyen helynevek. Az összetétel második tagjaként viszont vagy fajtajelölő funkcióval vagy megnevező szereppel bírnak a fanevek. Fajtajelölő szerepben földrajzi köznévként fordulnak elő, s itt csak azok a fanevek szerepelhetnek, amelyeknek van ilyen (ti. földrajzi köznévi) jelentésük. *Haraszt* szavunk például előfordul 'erdő, tölgyes' jelentésben, s ezért jellemző második névrészként: *Apátharasztja, Bikácsharasztja, Csicsóharasztja, Lázharasztja* stb. Megnevező funkcióban például *szilva* fanevünk fordul elő: *Szászszilvás*.

7. Összegzés

Láthatjuk, hogy a fanevekkel foglalkozó szakirodalom meglehetően szerteágazó. A fanevek szókinestörténeti jellemzői, etimológiájuk, a fanevek fajokkal való azonosítása és a fanevek helynevekben való előfordulása egyaránt előkerül e munkákban. A fanevekkel kapcsolatos vizsgálatok során ezek a szempontok egy-egy munkában legtöbbször keverednek, azaz egyszerre több vizsgálati lehetőség is foglalkoztatja a kutatókat. Ez többnyire érthető és indokolt is. Egy helynévtörténeti elemzés során például a vizsgálat eredményének bizonyításához szükséges lehet a helynévben szereplő fanév azonosítása egy a szóban forgó helyen élő vagy valaha ott élt fajjal, de a fanevek azonosítása is összefügg például a fanevek eredetével, hiszen a szónak az átadó nyelvben való használata rámutathat a régi magyar nyelvi jelentésére is. Egy-egy nyelvi jelenség tisztázásához tehát a különböző szempontok együttlátása szükséges, sőt olykor a nyelvészet határain túlmutató (pl. botanikai) ismeretek is szerepet kaphatnak, ezek azonban a munka nyelvészeti jellege folytán csak mint segédanyagok jelennek meg.

II. A szláv eredetű fanevek szótörténeti jellemzése

Az egy-egy szó történetét bemutató bő szócikkek történeti anyagból és a tulajdonképpeni szótörténeti részből épülnek föl. Az adatok az oklevelekben fanévként fordulnak elő, vagy helynevekben szerepelnek névalkotó elemként; ennek megfelelően az adatállományban a közszoói és a helynevekbeli formák elkülönülnek. A szótörténeti egység jelentésbeli, etimológiai és hangtörténeti részből épül fel. A fanevek helynevekbeli előfordulásával — minthogy erre a szakirodalom kevésbé volt figyelemmel — a vizsgálatok összefoglalását célzó alfejezetben foglalkozom.

1. Barkóca

Közszoói formák: **Barkóca 1.** 1257: *Burkolcha*, a. (OL. D. 458), **2.** 1279/1380: *borcolcha* (I. OK. 10: 137), 1343: *borchowcha*, a. (AnjouOkm. IV. 369), 1372: *Borcolcha*, a. (Múz.). **Barkócafa 1.** 'Sepse, Baranya vm.' 1330: *borkolchafa* (Gy. 1: 377), **2.** 1325: *Borkouchafa*, a. (OL. D. 2290), **3.** 1350: *Barkolchafa*, a. (OL. D. 28905, 1. AnjouOkm. V. 364), **4.** 1379: *Barkochafa*, a. (OL. D. 6628).

Mai nyelvjárási alakok: 1. 'vadberkenyefajta, *Sorbus torminalis*, melynek fája a pásztorfaragványok, leggyakrabban a pásztorbot alapanyaga' *barkóca*, *barkócafa*, 2. 'cserjeféle' *barkóca*, 3. 'bársonyvirág' *barkóca*, 4. 'a *Salix caprea* = kecskefűz barkája', 5. 'naspolya?' *barkóca-fa*, 6. 'fafajta' *barkóca-fa* (ÚMTsz.).

1. A *barkóca* j e l e n t é s e 'egyfajta berkenyefa, *Sorbus torminalis*; ill. ennek gyümölcse' (MIKLOSICH 1882: 116, TESz., ETSz. I, 295, KNIEZSA 1955: 82). A *barkóca* másik jelentése 'bunkósbót' (TESz., ETSz. I, 295), amely jelentésnek az az alapja, hogy a farkósbotokat gyakran faragták *barkóca*fából (BEKE 1935: 130, TESz. I, 252). SIMONYI megjegyzi, hogy a *barkóca* az apró téli berkenye neve Sopron megyében, mint 'farkós bot' azonban ismeretlen (1893: 309). Egyes értelmezések szerint a *barkóca* jelentése '*Crataegus torminalis*' (MIKLOSICH 1882: 116), ez viszont a galagonyafélék egy fajtát jelenti, amelyet *barkóca*galagonyának is neveznek. A jelentés alapja ebben az esetben a két faj termésének, virágának, leveleinek hasonlósága lehet.

A mai nyelvjárási alakok jelentésében megfigyelhető a 'Sorbus torminalis' és a 'pásztorbot, furkósbot' jelentés. A 'bársonyvirág' és a 'kecskefűz barkája' jelentések a kecskefűz barkájával függnek össze, s valószínűleg a hangalaki hasonlóság miatt vonódott át ez a jelentés a *barkóca*-ra. A 'naspolya, Mespilus germanica' jelentés azzal magyarázható, hogy a berkenye (mint tudjuk, a barkóca is berkenyeféle) és a naspolya együtt képviselik azt a gyümölcsféléket, melynél a termés már csak megpuhult, szotykosodott állapotban élvezhető. Mindkét fát csak a Kárpát-medencében ismerhette meg a magyarság, és régebben jelentősebb mennyiségben ültethette a ház körül, szőlőben és erdők közt is (Magyar Néprajz, II: 506).

2. A magyar *barkóca* szláv e r e d e t ű szó. Kutatóink a déli-szláv **brěkovica* vagy **brěkavica* 'barkóca' alakra vezetnek vissza (HORGER 1910: 291, TESz., KNIEZSA 1955: 82). A *barkóca* változathoz a szlovén *brěkovec, brěnkovec* 'Sorbus, Elsebeerbaum, Mehlbirne, barkóca, berkenye', felsőszorb *brėkowc* 'Maulbeerbaum, eperfa, szederfa' alakok állnak közel (BEKE 1935: 130, TESz.). A szlovén és a felsőszorb alakok alapszava minden szláv nyelvben megvan: **berk, *berka* (szlov. *brėk* és *brėka* 'Sorbus, Elsebeerbaum, berkenye', a-szorb *brėka* 'Acer, juhar', ukr. *berėka* 'ua.', or. *bereka, bėrek* 'ua.', le. *brėk* 'Sorbus torminalis', ócseh *brėk* 'Acer, ma Sorbus torminalis'), és azonos a *brěkynja* alapszavával, amelyből a magyar *berkenye* lexéma való (KNIEZSA 1955: 82, TESz.). KNIEZSA szerint mivel a hímnemű változatnak van továbbképzett formája, a nőnemű változatról is feltehetjük, hogy létezhetett ilyen alakja (**brěkovica*) (1955: 82). A déli-szláv **brěkovica* vagy **brěkavica* 'barkóca' a magyarba valahol a magyar-délszláv nyelvhatáron került át (KNIEZSA 1955: 82, TESz.), a korai adatok ugyanis a Dráva-Száva közéről származnak, de a TESz. fölveti azt a lehetőséget is, hogy ezek a szóalakok esetleg nem a magyarság, hanem egy olyan szláv népcsoport nyelvében élhettek, amely aztán beleolvadt a magyarságba. A szláv **brěkovica* vagy **brěkavica* megfelelője a magyar *barkóca*, ill. BEKE szerint **barkóc, *berkőc* (1935: 130), bár ez utóbbi kevésbé valószínű. Az ETSz. szerint a feltételezett szláv alapalak és a magyar *barkóca* hangtanilag nem vethető egybe (I, 295).

3. *Barkóca* szavunk szláv alapalakból való származtatásának hangtörténeti szempontból két elmélete alakult ki a magyar *szilva* és *berkenye* szavak származtatásához hasonlóan.

Az egyik elképzelés szerint a két nyílt szótagos tendencia reciprokuma következett be, tehát a *barkóca* a következő hangfejlődésen ment keresztül: szl. *brekovic* > **bërëkovic* > *borkóca* > *barkóca* (HORGER 1910: 291, 339). SIMONYI és a TESz. feltevése szerint viszont hangátvetés történt (SIMONYI 1878: 356, TESz.), a TESz. a szl. **brëkovic*, **brëkavica* > m. *barkóca* megfeleléssel a szl. *prëlog*, 'parlag' > m. *parlag* fejlődést állítja párhuzamba (I, 252).

A *barkóca* szó átvétele másfelől a szl. *pijavica* 'pióca' > m. *pióca* átvételéhez hasonlóan történt (TESz.). Hasonló változásokat a helynevek körében is tapasztalnak: a szláv *-ovic* ~ *-ovec* ~ *-avic* stb. a magyarban rendre *-óc* formává alakul (szabályos hangtörténeti változások révén): vö. *Lukóca* (Bars megyei víznév) < szlovák *Lukavica*; *Rakaca* (Abaúj megyei víznév) < *Rakovica* stb. (TÓTH V. 2001: 120).

Megcáfoltnak tekinthetjük viszont BEKE azon nézetét, mely szerint a *barkóca* eredeti alakja a magyarban **barkóc* volt, és az *-a* hangot vagy analógiás úton nyerte a *barkóca* a sok *-ca* végű szláv szó mintájára, vagy járulékhang volt (BEKE 1935: 130). A *barkóca* fanév föltételezett *barkóc* alakváltozata ugyanis csak a XV. században jelenik meg az adatokban: 1428: *Balkoch*, 1436: *Barkoch*, *Barkocz*, 1453: *Barkolcz*, 1455: *Balcolcz*, 1489, 1496: *Barcowc*, 1500: *Barkowlcz* (CSÁNKI II: 735). E helynévi adatoknak azonban a fanévvel való kapcsolatát igencsak kétségessé teszi, hogy efféle köznévi formára sem a régiségből, sem a mai nyelvjárásokból nem tudunk adatokkal szolgálni. Az említett helynév minden bizonnyal szláv jövevénynév lehet, s a magyar nyelvben a *barkóca* fanévvel semmiképpen sem tartozik össze. A FNESz. nem közöl ilyen helynevet.

A *barkóca* szó okleveleinkben több helyen előkerül *barkolca* hangalakkal: 1257: *Burkolcha*, 1279/1380: *borcolcha*, 1372: *Borcolcha*, 1330: *borkolchafa*, 1350: *Barkolchafa*. SIMONYI szerint *-óc* végű szláv eredetű helységneveink a XIV-XV. században előkerülnek a régebbi *-ouc* helyett *-olc* végzettel is. A *barkolca* formára is vannak adataink már a XIII-XIV. századból (1907: 189). A *Burcolcha* stb. alakok *l*-je másodlagos, inetimologikus jellegű (LOSONCZI 1936: 245, NYIRKOS 1986: 127, TESz.), téves visszaütés eredményeként jött létre. Az *l* *-ó*, *-ő*, *-é* utáni helyzetben tendenciaszerűen betoldódik (vö. *arnót* 'albán' > *arnolt*, *bódít* > *boldít* stb.), és a mássalhangzó betoldódásával egyidejűleg a magánhangzó időtartama is megváltozik. A változás nyelvtörténeti előzménye az *l* zárt szótagban történő kiesése. A kiesés

következtében fellépő *volt* ~ *vót*, *vóna*; *nyolc* ~ *nyóc*-típusú ingadozás ugyanis átterjedt olyan szavakra is, melyekben nem volt eredetileg *l* hang (NYIRKOS 1986: 127).

2. Berkenye

Közszói formák: **Berkenye 1.** 1055: *brokina* (ÓMO 22), **2.** 1055: *brokinarea* (Pannh. Tih. 1/1), **3.** 1259: *berekune*, a. (OL. D. 33714), **4.** 1264: *berecune*, a. (Wenzel VIII. 108), **5.** 1265: *Berekune*, a. (Múz., 1. Wenzel III. 126), **6.** [1270/270] (Hont vm.): *berekuna* (Gy. 3: 252), **7.** 1274: *Brekyne*, a. (OL. D. 866), **8.** 1278 (Nógrád vm.): *berecune*, a. (Gy. 4: 265), **9.** [1279]/279/XVIII (Hont vm.): *berkenye* (Gy. 3: 260), **10.** 1279: *Berkenye*, a. (Múz. Bossányi), **11.** 1280: *Berekene*, a. (OL. D. 33730), **12.** 1283 (Hont vm.): *berekene*, a. (Gy. 3: 206), **13.** 1284: *Berekene*, a. (OL. D. 35838), **14.** 1296/346/408 (Franceusföldre, Baranya vármegye): *berekunya* ~ *berekunye*, a. (Gy. 1: 303), **15.** 1299/469 (Liptó vm.): *berekyna*, a. (Gy. 4: 87), **16.** 1327 (Hont vm.): *bereknie*, a. (Gy. 3: 248), **17.** 1337: *Berkina*, a. (OL. D. 33582), **18.** 1339: *Berkene*, a. (Veszpr. 2, Sárberény). **Berkenyefa 1.** 1252 (Ürög, Baranya vármegye): *Berkenyefa*, a. (Gy. 1: 400), **2.** 1257: *bereknefa*, a. (OL. D. 458), **3.** 1304: *Berekunefa*, a. (OL. D. 1680). **Vadberkenye** 1298: *vodberekina*, a. (Akad. 1/39, 1. HazaiOkm. VII. 272).

Helynevekben való előfordulás: a) önállóan: **Berkenye 1.** 1274: *Berkyne*, prati (Múz. Forgách), **2.** 'Nógrád határában említett hely, Nógrád vm.' 1299/411/413: *Berkenye* (Gy. 4: 281). b) képzővel: **Berkenyés** 'település Kolozs vármegyében' 1332-5/Pp.: *Bere(n)knes* ~ *Bereknes* ~ *Berekenes* (Gy. 3: 343). c) összetétel előtagjaként: **Berkenye pataka** 1268: *Brekene potoka* (Múz. Balassa). d) összetétel utótagjaként: –

Mai nyelvjárási alakok: **Berkenye 1.** *belekenyer*, *belekényer*, *belekenyér*, *belekenyér*, *belekényér*, *benekenyér*, *bereginye*, *berkenye*, *berekénye*, *berkinye*, *berekinnye*, *bereknye*, **2.** 'a cseregalagonya (*Crataegus Oxyacantha*) termése' *benekenyér*. **Berkenyefa 1.** *bereginyefa*, *berkenye-fa*, *berginyefa* (ÚMTsz.).

1. A *berkenye* szót a 'Sorbus, berkenyefa, a berkenyefa gyümölcse' jelentésekkel értelmezhetjük (TESz.). A Sorbus nemzetség legelterjedtebb

faja a *Sorbus domestica*, kerti berkenye; amellyel MIKLOSICH értelmezi a *berkenye* szót. (1882: 116). Feltételezhetjük, hogy a 'cseregalagonya termése' jelentés, amely mai nyelvjárásokban tűnik fel, a két faj termésének, virágának, leveleinek hasonlóságával magyarázható.

2. Szláv e r e d e t ű szó, a szláv *brekinjá*-ra vezethetjük vissza (HORGER 1910: 339). A közvetlen átdó nyelv valószínűleg a szlovák vagy valamely délszláv nyelv, a TESz. a déli szláv vagy szlovák **brěkynja* 'berkenye' szót jelöli meg közvetlen forrásként. SZAMOTA a horv.-szerb *brokinja*-val és a cseh *brěkyně*-vel hozza összefüggésbe (1895: 133), de mint tudjuk, a magyar közvetlenül nem érintkezett a cseh nyelvvel, ezért a szlovák változat átvétele tűnik valószínűbbnek. A szlovák vagy délszláv származtatás mellett szól a fanév szóföldrajzi elterjedtsége is, a lokalizált adatok közül ugyanis a legtöbb az északi vármegyékből való (Hont, Nógrád, Liptó), ill. néhány délről (Baranya) adatható. A Kolozs vármegyei adat látszólag kivétel, ez azonban az előbbieknél későbbi előfordulása, így az etimológiai vonatkozásoknál talán kevésbé lehet mérvadó.

A *berkenye* szláv nyelvekbeli alapszava: **berk*, **berka*, amely minden szláv nyelvben megtalálható (vö. szlov. *brek* és *breka* 'Sorbus, Elsebeerbaum, berkenye', a-szorb *brěka* 'Acer, juhar', ukr. *berěka* 'ua.', or. *bereka*, *bérek* 'ua.', le. *brzek* 'Sorbus torminalis', ócseh *břek* 'Acer, ma Sorbus torminalis'), és azonos a *barkóca* eredetijének alapszavával (TESz., KNIEZSA 1955: 82). Az alapszóhoz a *-ynja* gyümölcsnévképző járult (KNIEZSA 1955: 89), amely képző a *galagonya* és talán a *cseresznye* szavakban szintén jelen van.

3. A magyar *berkenye* szóval kapcsolatos h a n g t ö r t é n e t i j e l e n s é g e k olyan általános kérdéseket vetnek fel, amelyek szláv jövevényszavaink széles körét érintik.

SZAMOTA (1895: 133) és MELICH (1906: 56) szerint a *berkenye* (a *barázda* és a *haraszt* szavakhoz hasonlóan) eredetileg két mássalhangzóval kezdődött a magyarban is, tehát megtartotta eredeti szláv alakját, s a segédhangzó csak későbbi keletű benne. Ennek megfelelően SZAMOTA a TA.-beli *brokina* alakot tartja elsődlegesnek nyelvünkben. Ezt a feltételezést támaszthatja alá MELICH véleménye is, mely szerint jövevényszavaink adatai – ha ezek az adatok XI., XII. századiak – olyan hangalakúak, mint amilyennel az illető átvett szavak az átdó nyelvben is járatosak (1905: 125).

MELICH azonban nem számol azzal, hogy jövevényszavainkat az átadó nyelvben előforduló hangalaktól eltérő formában is adaptálhatta nyelvünk. A XI-XII. századi adatok (1055: *brokinarea*) csekély számára való tekintettel az alapalak meghatározásában igen nehéz állást foglalni, de tény, hogy később, a XIII. században szintén előfordulnak mássalhangzó-torlódásos alakok, vö. 1274: *Brekyne*, 1268: *Brekene*, 1274: *Brekyne*, 1268: *Brekene potoka*; ami utalhat arra, hogy nyelvünkben a *berkenye* valóban a szláv átadó formához hasonlóan mássalhangzó-torlódásos szókezdettel bírt. SIMONYI szintén a *brokina* alakot tartja elsődlegesnek a magyarban, s a Tihanyi oklevélben előforduló *brokina*-ról azt is felteszi, hogy itt nemcsak az első, hanem a második magánhangzó is mélyhangúvá illeszkedett (1909: 294). A TESz. és KNIEZSA azonban a *brokina* (1055) *o*-ját – a mély hangalak egyedi előfordulása okán is – elírásnak tartja az *e* helyett. Ebben a kérdésben meghatározó tényező lehet az átadott szláv alak rekonstruálása, hiszen ha az átadott szó a **brėkynja* és nem a SZAMOTA által feltételezett *brokinja*, az *o* mindenképpen elírás. És mivel a szerb-horvátban a szó *è*-vel (ld. szerb-horvát *brėkinja*), és nem *o*-val van jelen (ld. KNIEZSA 1955: 89, TESz.), így nehéz lenne arra következtetni, hogy a szót *o*-val vettük át (ld. ehhez ZELLIGER 2005). Valószínűbbnek tarthatjuk, hogy a magyarba a szláv *brėkinja* szó *brekinye*-ként (vagy talán *brekinya*-ként) került át (igaz ugyan, hogy *brekinya* ~ *berekinya* adatok is vannak, melyek a szláv vegyes hangrendűséget mutatják), tehát az ógyházi szláv *ě* hang a magyarban szabályosan nyílt rövid *e* hanggá alakult (MELICH 1909-10: 36), az ószláv *i* hang pedig kezdetben megmaradt nyelvünkben, majd nyíltabbá válással *ē* hanggá fejlődött (SZINNYEI 1897: 365).

A szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldását SIMONYI hangátvetéssel magyarázza (1878: 356), az okleveles adatok alapján azonban valószínűbbnek tűnik, hogy a *brekinye* ~ *brekėnye* szóból először *berekenye* alakult (1259: *berekune*), majd a két nyílt szótagos tendencia következtében *berkenye* és *bereknye* (vö. 1327: *bereknie*, 1257: *bereknefa*) formák jöttek létre attól függően, hogy a második, ill. a harmadik szótagbeli magánhangzó esett-e ki (ld. ehhez még HORGER 1910: 399, DEME 1945: 48 is). A mássalhangzó-torlódás ilyen módon történő feloldását az általam összegyűjtött adatok szép száma is igazolja, vö. 1259: *berekune*, 1264: *berecune*, 1265: *Berekune*, [1270/270]: *berekuna*, 1278: *berecune*, 1279: *Berekenye*, 1280: *Brekene*, 1283: *berekene*, 1284: *Brekene*, 1296/346/408: *berekunya* ~ *berekunye*, 1299/469:

berekyna, 1304: *Berekunefa*, 1298: *vodberekina*, és a hangbetoldódásos formák még a jóval későbbi nyelvemlékekben is jelen vannak: 1405 k.: *berekine*, 1500 k.: *Berekenye*, 1577: *berekenie*, *berekenye* (RMG1: 110). Ezek az adatok tehát a hangátvetés lehetőségét nemigen támogatják.

Az eredeti szóvégi hang megállapítása szintén bonyolult kérdés a *berkenye* szó esetében. SZINNYEI szerint nyelvünk a szóvégi *a* hangot is megtartotta kezdetben, tehát a *berkenye* a *cseresznyé*-hez hasonlóan szláv *a*-val került nyelvünkbe, majd hangrendi kiegyenlítődés útján alakult ki a szóvégi *e* (1913: 13). Az adaptáció jelenségét ebben az esetben is feltételezhetjük ugyan (ld. BALASSA 1885: 160), de mivel több *a* hangra végződő adatot találhatunk az oklevelekben (sőt még XIII. századi datálásúak is vannak közöttük), nem zárhatjuk ki annak lehetőségét, hogy a *berkenye* szó kezdetben a magyarban is vegyes hangrendű volt, s *a*-ra végződött.

Tovább bonyolítja a szóvégi hang megállapításának kérdését, hogy *á*, *e* végű jövevényszavaink valószínűleg a névszótövek rendszerébe illeszkedve *á*-val, ill. *ē*-vel hangzottak kezdetben. Az ezzel a kérdéssel foglalkozó kutatók a *berkenyé*-t általában mint *e*-végű jövevényszót kezelik, ami azonban – mint láthattuk – korántsem egyértelmű. GOMBOCZ (BTLw. 160; Magyar szóalaktan. 1951: 8.) szerint *á*, *e* végű jövevényszavaink megtartják *á*, *e*-jüket, de beleilleszkednek a magyar tőrendszerbe, pl.: *berkenye* ~ *berkenyét*. HORGER (1935: II, 108) szerint az *alma*, *berkenye* stb. átvételekor még nem rövidültek meg a *fá*-típusú szavak, tehát az analógia nem jöhetett létre, véleménye szerint az *á*, *e*-vel átkerült szavak eleinte változatlan tövűek, ragtalan és ragozott formában egyaránt rövid magánhangzóval hangzottak, majd a *fá*-típus megrövidülése után jöhetett létre az analógia. BÁRCZI (1953: 324) szerint azonban ezek a szavak hanghelyettesítéssel illeszkedtek a névszótövek rendszerébe, így az *á*-ból *á*, az *e*-ből *ē*, vagy (ha ilyen hang nem volt) *é* alakult ki, majd a többi *á*-val, *é*-vel rövidültek meg újra. BALASSA szintén az analógiás fejlődést tartja valószínűnek (1885: 149). SZINNYEI szóvégi *a* hangot feltételez, és megállapítja, hogy az 1055: *brokinarea*, 1298: *vodberekina*, 1299: *Berekyna* adatokban az *a* betű az átadó nyelv illabiális *á* hangjának magyar megfelelőjét jelöli, amely aztán *a* hanggá fejlődött (1913: 16). Visszautalva BÁRCZI véleményére, az *á* hang valószínűleg először *á*-vá alakult, majd csak ezt követően rövidült meg.

A mai nyelvjárási alakok között igen sok népetimológiával kialakult formát találunk, pl. *belekenyer*, *belekényer*, *belekenyér*, *belekenyé^ír*, *belekényé^ír*, *benekenyér*.

3. Bodza

Közszói formák: **Bodza 1.** 1331: *boz*, a. (AnjouOkm. II. 557). **Bodzabokor 1.** 1323 (Écs, Győr vm.): *bozbukur*, m. (Gy. 2: 586). **2.** 1337: *Bozyabukur*, rub. sambucus (OL. D. 3064, 1. AnjouOkm. III. 357). **Bodzafa 1.** 1257: *buzfa*, a. (OL. D. 458), **2.** 1337: *felbozfa*, a. (AnjouOkm. III. 370).

Helynevekben való előfordulása: a) önállóan: –, b) képzővel: **Bodzás 1.** 1237-40: *Bozais*, v. (íráshiba? *Bozias*?) (PRT. 1: 786), **2.** 1328: *Buzias* (Monstrig. 3: 124). **Bodzási** 'Ürög határában említett hely; Baranya vm.' 1252: *Boziasy* (Gy. 1: 400). c) összetett helynév előtagjában: **Bodza foka** 'a szondi uradalom határában említett vízfolyás, Bács vm.' [1192]/394: *Bozyafuka* (Gy. 1: 236). **Bodzás foka** 'a szondi uradalom határában említett vízfolyás, Bács vármegye' 1192/374/425: *Buziasfoka*, loc. (Gy. 1: 202 [téves évszámmal], 236) ~ *Boziasfoka*, [1192]/394: *Bozyasfoka*, 1206: *Buziasfuka*, loc. (Gy. 1: 236), [1230]/231: *Buzyasfuca* (Gy. 1: 237). **Bodzás-hegy** 'Cserép határában említett hegy; Borsod vm.' 1248/326: *Bozyasheg* ~ *Bozyashegy*, loc. (Gy. 1: 767, 768). **Bodzás-tó** 'a szondi uradalom határában említett tó, Bács vm.' 1192/374/425: *Buzyastou*, [1192]/394: *Bozyastou* (Gy. 1: 236).

Mai nyelvjárási alakok: **Bodza 1.** 'bodza, Sambucus nigra' *barza*, *bocca*, *bojza*, *bòjza*, *bójza*, *bojzá*, *bójzã*, *bojzëng*, *bojzik*, *bojzing*, *borza*, *bórza*, *borzag*, *borzág*, *borzang*, *borzáng*, *borzàng*, *borzék*, *bozda*, *bózia*, *bozza*, *burzá* (ÚMTsz.); **2.** 'orgona, Syringa vulgaris' *boddza*, *boddzá*; **3.** 'bürök, Conium maculatum' *bozza*. **Bodzafa** *barzafa*, *bocfa*, *bodzfa*, *bodz'fa*, *bocfã*, *bócfã*, *bócfã*, *bójzafa*, *borzafa*, *boszfã*, *bozafa*, *bozdafa*, *bozzafa*, *focfã* (ÚMTsz.).

1. *Bodza* szavunk jelentésével kapcsolatban a különböző hangalaki változatok jelentéseinek összefüggése lehet leginkább kérdéses.

A TESz. a *bodza* szó 'Holunder, Sambucus, bodza' jelentését adja meg, a *bodzfa* szónak pedig 'Sambucus nigra, Holunderbaum, fekete bodza' jelentését közli. A

bozda 'visszércsomó' és a *bodza* növénynév összefüggésének kérdése a TESz. szerint még vizsgálatra szorul.

KELEMEN JÓZSEF szerint a *borza* tájszó jelentéstani szempontból a *bodza* szóval azonos. A *borza* jelentései: 1. 'laza' (pl. a boglya vagy a petrence), 2. 'nagytestű, de puha, gyenge' (ember), 3. 'laza, lyukacsos' (tészta). A bodzának a bele laza szövetű, puha, ezért a bodzának a hajtásai puhábbak más fa hajtásainál, tehát a *bodza* főnévi jelzőként használva alkalmas volt a népnyelvben a laza, puha testű tárgyak (boglya, petrence, föld) és emberek megjelölésére (1942: 293). KISS IGNÁCZ Pázmány nyelvét vizsgálva talál rá a *borza-túró* kifejezésre, amely véleménye szerint talán 'bodzasajt', amelyet Sopron megyében a földi bodzából készítenek (1879: 329), s ez is alátámaszthatja esetleg a *borza* és a *bodza* összefüggését. Az ÚMTsz. ezt a jelentését nem közli a *bodza* szónak, így valószínűleg nem feltételezi a *borza* és a *bodza* lexémák összetartozását.

2. A szó eredete kapcsán számos elmélet látott napvilágot, melyek többnyire a szláv nyelvet, kisebb részben a törököt tekintik forrásnyelvnek.

A mai szláv nyelvekben előforduló, 'Sambucus nigra' jelentésű és a magyar alakváltozatokhoz hasonló hangalakú szavak alapalakja a *bъzъ* (ŠMILAUER 1970: 44-45), melyet több kutatónk **bŭzŭ* hangalakkal realizál (vö. pl. MIKLOSICH 1882: 117, ASBÓTH 1893: 39). ASBÓTH OSZKÁR azonban az ószl. **bŭzŭ* szóból csak a *buz*, *boz* alakokat tartja levezethetőnek, míg a *bodza*, *bozza*, *borza* szerinte olyan alakokból erednek, amelyek már a szláv nyelvben is *a*-ra végződtek (1893: 39). Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a magyarba a szláv alak véghangjától függetlenül is adaptálódhatott a szó *-a* véghangzóval. Ezt a nézetet vallja BALASSA is, aki szerint bármilyen hangzóra végződik is a szó a szláv nyelvben, a magyarban a mélyhangúak *a*-ra, a magashangúak *e*-re végződnek, pl. szl. *brekinja* > m. *berkenye* (1885: 160), de vö. TA: *brokinarea*. Mindenesetre annyit megállapíthatunk, hogy az eredeti szláv szó nem feltétlenül *-a* hangra végződött. MELICH JÁNOS például éppenséggel azt tartja, hogy az a szó, amelyikből a magyar *bodza* származik, a szlávban nem *-a* végű volt. Hangtani okokkal igazolja (lásd később), hogy a *bodza* régebbi alakja a magyarban *bozja* lehetett, amit a Besztercei Szójegyzék *bozja fa*, a Schlägli Szój. *bozia*, az OklSz. *Bozja bukur*, *bozjas* és a Casanate-gl. *bossya* adatai is alátámasztanak (1911: 319). Korpuszom történeti anyagában szintén a *bozja* (esetleg *buzja*) előfordulása a

legkorábbi és a legnagyobb mértékű; kivételt csupán az összetett alakok jelentenek: 1257: *buzfa*, 1313: *bozkosar*, 1323: *bozbukur*, 1337: *felbozfa*.

Míthogy a szláv nyelvek közül a bolgárban és a szlovénben találhatóak *-j-s* alakok (vö. bolg. *bъzje* és szlov. *bòzje*, *bâzje*), MELICH véleménye szerint a magyar *bodza* (pontosabban az annak előzményéül szolgáló *bozja*) egy szláv nyelvi **bъzъje* > **bъzje* átvétele lehet (1911: 319). KNIEZSA ISTVÁN szintén a szláv nyelvben előforduló *-j-s* alakokat nevezi meg eredetiként, de a **bъzъje* mellett – amelyben a *-ъje* szláv collectivumképző: ld. még a *perje* és a *szittyó* szavakban is – feltételez egy **bъzъja* alakot is (1955: 97). A TESz. ezzel egybehangzóan a **bъzъje* gyűjtőnévképzős változatot jelöli meg a magyar szóalak végső forrásaként. Az általam vizsgált adatok előfordulását tekintve ugyanakkor azt is megfigyelhetjük, hogy azok döntően Baranya és Bács vármegyéből származnak, mindössze egy Borsod és egy Győr megyei adat képez ez alól kivételt. Ez jelentheti talán azt is, hogy az elterjedés kiindulópontja ez a délvidéki terület lehetett, az átadó nyelv pedig valamelyik délszláv nyelv. Figyelembe véve MELICH JÁNOS észrevételeit, ez a délszláv nyelv legnagyobb valószínűséggel a szlovén.

A mára már elavultnak tekinthető török eredeztetés a magyar *bodza* és a török *borsuk* szó hangalaki hasonlóságára épül, és SZARVAS GÁBOR (1885: 77) tollából látott napvilágot. Míthogy azonban ez az ötlet nem bizonyult reálisnak, s e dolgozat keretein belül csupán a szláv eredettel foglalkozunk, részletesebb tárgyalásától el is tekintek.

A *bodza* szó származtatását taglalva nem mehetünk el említés nélkül a mellett a tény mellett, hogy a lexéma mai nyelvjárási alakjai között *-g* végűekre is bukkanhatunk: *bojzëng*, *bojzing*, *borzag*, *borzág*, *borzang*, *borzáng*, *borzàng*, (ÚMTsz.). A *-g-s* alakok háttérében gyakran más nyelvből való átvételt gyanítanak kutatóink. A török származtatás lehetősége a korai időkben e szóalakok kapcsán is felvetődött.

MUNKÁCSI BERNÁT szerint a *borza* nem származhatott a magyarban a teljesebb *borzag* alakból, ezért úgy véli, hogy a két alakváltozatot két külön török dialektusból vettük át: a *borzá*-t — több más analóg jelenséggel együtt — valamely csuvas nyelvjárásból, a *borzag*-ot pedig valamelyik másik török dialektusból *borsuk* alakban.

MUNKÁCSI hozzáteszi, hogy a többféle török nyelvből való átvétel a magyar nyelv török elemei között egyéb adatok is igazolják (1884: 258), s később a szláv alakokat is a törökből származtatja (1896: 18). GOMBOCZ ZOLTÁN ezzel szemben azt mondja, hogy a magyar *borzag* alakot a török *borsuk* sem magyarázza meg, ezért a *borzag* ~ *borsuk*-egyeztetést elveti (1906: 471). A török eredeztetésről – a fenti okok miatt – itt sem kívánok bővebben szót ejteni.

A -g végű alakok etimológiáját tekintve a szláv nyelvből való eredeztetés sokkal inkább elfogadott (SIMONYI 1915: 173, KNEZSA 1955: 97, TESz.), a feltételezett szl. **bzbgb* alakból a magyar forma levezetése azonban több okból is problémás. A -g végű alakok nagy részében előforduló -r hang ugyanis csak a magyar *bodza* (pontosabban az azt megelőző *bozza*) szóból magyarázható, mivel a -zj > -zz-ből keletkezhetett elhasonulással (KNEZSA 1955: 97, TESz.). Másrészt a magyar -g-s alakok palócságiak, a szláv g-sek viszont a szerb-horvátban és a szlovénben (szerb-horvát *bazag*, szlov. *bèzg*) fordulnak elő (KNEZSA 1955: 97, TESz.). A TESz. szerint az sem kizárt, hogy a szóvégi -g hang a magyarban járulékhang. Ezt esetleg alátámaszthatják NYIRKOS ISTVÁNNak az inetimologikus mássalhangzókra vonatkozó vizsgálatai is (ld. a hangtani vizsgálatokról szóló egységben).

A *bozda* alakváltozatot SIMONYI (1915: 173) a szerb-horvát *bazd*, *bazdov* alakokra vezeti vissza, DEME szerint azonban nem kell külön átadó alakot feltenni, itt pusztán a *bodza* alakból kiinduló hangátvetésről van szó (ld. később) (1945: 16-17).

És végül még egy etimológiai megjegyzés az alakváltozatok egy fajtájáról: a -zj, -jz-s alakváltozatok KNEZSA szerint csakis a szláv **bzbje* alakból magyarázhatóak (1955: 97).

3. A szó h a n g a l a k i f e j l ő d é s é r e vonatkozó vizsgálatok a szláv nyelvi **bzbje* > **bzje* alakot tekintik kiindulópontnak. A feltételezett **bzbje* > **bzje* alakból egyes vélekedések szerint a magyarban először **buzje*, majd **bozje* lett (MELICH 1911: 319), a TESz. azonban a *buzjá*-t jelöli meg eredetiként a magyar alakváltozatok közül, tehát a szóvégi -e helyett -a hangot feltételez. Utóbbi feltételezést egyrészt a már korábban tárgyalt adaptáció jelensége miatt tarthatjuk valószínűbbnek, másrészt pedig azért is, mert a TESz. által megjelölt alakra valóban találunk adatokat az oklevelekben: pl. 1192/374/425: *Buzyastou*, 1192/374/425: *Buziasfoka*, a MELICH által feltételezett **bozje* formára azonban nem.

A *bodza* szó véghangjával kapcsolatban felvetődik egy másik, mára már meghaladottnak tekinthető nézet is, mely szerint az *-a* hang a magyarban fejlődött járulékhang (BEKE 1929: 78). KNEZSA szerint mindezt hangtanilag nem lehet alátámasztani, hiszen a **bozj*-ből **boz* alakult volna, abból pedig **boza* (1943: 5). Ennek látszólag ellentmond az, hogy az oklevelek korában — az OklSz. tanúsága szerint — leggyakoribb a *boz* alak (vö. GOMBOCZ 1906: 472). A *boz* és *buz* alakok ugyan valóban adatolhatóak az oklevelekben: 1211: Johan (Johan) cum filius suis, *Boz*, Petur; 1211: sunt ioubagiones ...*Buz* filius Sebeh; 1267: cum Elia filio *Buz*; 1283/1283: filii Petri, *Buz* (ÁrpSz. 150); de az adatok szövegkörnyezetéből egyértelműen kiderül, hogy ezek személynévi előfordulások. Mivel a személynév etimológiája egy ilyen hangsor esetén felderíthetetlen, a *bodza* szóval való esetleges egybetartozását kétségekkel kell fogadnunk. A *boza* szintén előfordul egy 1211-es datálású oklevélben: filius Culessed, *Boda (Boza)* (ÁrpSz. 128-9), ez azonban megint csak személynév. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a *boz* alak összetételekben mégis megjelenik: 1257: *buzfa*, 1313: *bozkosar*, 1323: *bozbukur*, 1337: *felbozfa*.

Az adatok nem igazolják egyértelműen azt sem, hogy a magyarban eredetileg *-u* vagy *-o* hang volt *bodza* szavunkban. A kérdést az adatok vegyes hangjelölésén túl az is bonyolítja, hogy az ómagyar korban *u*-betűvel az *o*-hangot is jelölték, a jövevényszók *-o* hangjait pedig gyakran *u*-val írták, bár valószínűleg *o*-val ejtették. Az ingadozás a 12-13. században erősödik fel (KISS-PUSZTAI 2003: 329). SZINNYEI JÓZSEF korábban erre már ugyancsak utalt, jelezve, hogy az ószláv *ѡ* hangértéke *o*-féle hang volt, s ezért ezt a hangot nem *u*-ként vettük át (1897: 367). SZINNYEI kategorikus vélekedésével szemben azonban óvatosabb megnyilvánulásokat célszerű inkább e kérdésben tennünk, így például a magyar nyelvben egy *u > o* nyíltabbá válási folyamatot a *bodza* szóban nem zárhatunk ki (hasonlóan vélekedik ASBÓTH 1893: 39, MELICH 1910: 401 is).

A *buzja* további hangalaki fejlődését MELICH a következőképpen adja meg: *bozja > bozza > boddza ~ borza* (1911: 319, vö. még TESz. is). A *bozja > bozza* változást MELICH azzal az *irgalmazjon > irgalmazzon*-típusú előreható teljes hasonulással tekinti azonosnak, amely az ómagyar korban tendenciaszerűen jelentkezik az *sz, z + felszólító módjel* hangkapcsolat esetén (1911: 319). Meg kell jegyeznünk, hogy bár *bodza* szavunkban nem ilyenfajta hangkapcsolatról van szó, az

analógia hatása azonban elősegíthette a változás lefolyását. HORGER viszont a *bozja* > *bozza* változást kieséssel és az azt követő pótlónyúlással magyarázza, amely magánhangzó + *sz, z, s, zs, ty, gy, ly, ny* + *i* hangkapcsolat esetén fordulhat elő (1933: 108). A *-zz -dz*-vé alakulását affrikálódásnak tarthatjuk, mivel a kiejtésben a *bodza* gyakran *boddza* (MELICH 1911: 319, KÁLMÁN 1965: 396). SIMONYI ZSIGMOND (1915: 173) szerint nem lehet elfogadni általános szabályként, hogy az intervokális *-ddz* régebben *-zz* volt, az azonban tény, hogy a *-dz* más módon való keletkezése csak igék esetében jellemző: pl. *-doz/-dez/-döz* képzős igék egyes alakjaiban, ha a két nyílt szótagos tendencia miatt kiesik a magánhangzó a *-d* és *-z* között, ill. ha a *-z* igeképző *gy* végű szóhoz járul, majd a *-gy* depalatalizálódik *-d*-vé (KISS-PUSZTAI 2003: 314-5).

Végezetül vessünk néhány pillantást a lexéma speciális alakváltozatainak lehetséges létrejöttére! A *-j-s* alakok hangtani fejlődésével többek között BEKE ÖDÖN foglalkozik. Véleménye szerint a *bozja* és *bozja* alakokban a *j* toldalékhang (1929: 78). KNIEZSA ISTVÁN viszont a székely *bozja* kialakulását azzal magyarázza, hogy a székely nyelvjárásokban szabályos a *z + j > j + z* változás: pl. ómagyar *huszjú* > közmagyar *hosszú*, székely *hojszú* (1950: 264).

DEME LÁSZLÓ a *bozda* alakváltozat kialakulását elemezve megjegyzi, hogy a *dz* rendszerint *zz*-ből való disszimiláció, illetőleg affrikálódás útján keletkezett. A *bozda -zd* hangkapcsolata tehát akár a *-zz* geminátából közvetlenül is létrejöhetett volna disszimilációval, ezt a lehetőséget azonban DEME elveti, mondván, valószínűbb, hogy hangátvetésről van szó. Egyéb magyarázatot nem adva tovább is viszi a gondolatot, s megjegyzi, hogy a hangátvetés azt is bizonyítja, hogy a *dz* zárhang és homorgán réshang kapcsolatából keletkezett (1945: 16-17). SIPTÁR PÉTER is több érveléssel bizonyítja, hogy a *dz* hang valójában zárhang és réshang kapcsolódásából ered (1995: 34-5). A *bodza* szó *-dz* hanggal csak a XVI. század második felétől adatható: 1578: *bódza*, 1739: *bodza*-fa.

SIMONYI a *borza* kialakulásában a *borzas* hatását feltételezi, de lehetségesnek tartja, hogy a *nyírfá*-nak a szláv *breza* neve keveredett bele (1915: 173). Mint már korábban említettem, MUNKÁCSI a *borza* szót valamely csuvas nyelvjárásból eredezteti (1884: 258).

A *-g* végű alakok etimológiáját vizsgálva azt már korábban megállapítottuk, hogy a szl. **b₆z₆g₆* alakból a magyar forma levezetése több okból is problémás, s a

TESz. szerint a *-g* ebben az esetben járulékhang is lehet. NYIRKOS ISTVÁN megállapítja, hogy a nazális mássalhangzók utáni *-g* gyakran inetimologikus jellegű (vö. *bojtorján*: 1777: *Bojtorjangot, csalán*: MTSz.: *csaláng, csáláng, bodza*: 1838: *Borzag, Borzang*). A jelenség magyarázatára HORGER véleményét idézi, mely szerint az *ŋ* hang tévedésből keletkezett ezekben a szavakban, amikor az *n* képzése céljából nem a nyelv hegye, hanem a közepe emelkedett fel záralkotásra, mivel pedig nyelvünkben csak a *g* és *k* előtt szoktunk *ŋ* hangot képezni, az *ŋ* után még egy *g* hang is keletkezett. Az inetimologikus *-n* hang keletkezését tárgyalva azonban NYIRKOS ISTVÁN ennek ellentmondva az *-n* hang *-g* elé való betoldódását feltételezi (1987: 155), s ezt azért is tarthatjuk valószínűbbnek, mert a jelenség igen gyakori, vö. *ördög, buzong* stb. HORGER szerint ha két hang második eleme zárhang, akkor az uvula az első képzése után ellankadva nyugalmi helyzetbe tér, s ekkor a két szájhang között egy orrhang keletkezik (1912: 450). NYIRKOS felveti ugyanakkor azt a lehetőséget is, hogy az inetimologikus *-ng* szóvéget tartalmazó szavak a nyelvünkben gyakori *-ng* végű etimologikus (képzett) szóvég (*sallang, puszpáng, suháng, husáng* stb.) analógiájára is felszaporodhattak. (1987: 155).

4. Cser

Közsői formák: **Cser 1.** 1193: *cher* (OL. D. 27), **2.** [1270]/270 (Hont vm.): *cher*, a. (Gy. 3: 252), **3.** 1273: *Cher*, a. (OL. D. 839), **4.** 1283 (Hont vm.): *cher* (Gy. 3: 205), **5.** 1285/1296: *cheer* (ÁÚO. 12: 443). **Cserfa 1.** 1252> 360 (Csúza): *cherfa*, a. (Gy. 1: 295–6), **2.** 1275: *Cherfa* (OL. D. 33852), **3.** 1278 (Nógrád vm.): *cherfa*, a. (Gy. 4: 265), **4.** 1280 (Nógrád vm.): *cherfa*, a. (Gy. 4: 321), **5.** 1296/488 (Hont vm.): *cherfa*, a. (Gy. 3: 224), **6.** 1324 (Bellye, Baranya vm.): *Cherfa*, **7.** 1326/327 (Nyitra vm.): *cherfa*, a. (Gy. 4: 451), **8.** 1330 (Sepse, Baranya vm.): *Cherfa*, a. (Gy. 1: 282, 377).

Helynevekben való előfordulás: a) önállóan: **Cser** 'Siklóstól É-ra lévő hegy, Baranya vármegye' 1330/477: *Cher*, mo. (Gy. 1: 247). b) képzővel: **Cseri** 'település Hont vármegyében' 1273>346: *Chery* (Gy. 3. 187), 1275>346: *Chery* (Gy. 3. 187), 1280: *Chery* (CSÁNKI, II, 597), 1285>346: *Chery* (Gy. 3. 187), +1285>366/369: *Chery*

(Gy. 3. 187), 1288: *Chery* (Gy. 3. 187), [1291]>346: *Chery* (Gy. 3. 187), [1291-96]>346: *Chery* (Gy. 3. 187). c) összetett helynév előtagjában: **Cser-erdő** 'Bellye határában említett erdő, Baranya vármegye' 1324: *Chererdeu*, s. (Gy. 1: 282). **Cserhatár** 1291: *Cherhatar*, arborem (OL. D. 1332). **Cserkút** 'helység Baranya megyében, Pécestől nyugatra' 1290 k.: *Cherkuth* (Gy. 1: 295). d) összetett helynév utótagjában: **Szurkos-cser** 'Bars vm.-t K-ről, Hont vm. felől határoló nagy kiterjedésű erdőség' 1075/+124/+217, +1124/+217/505: *Surkus-cher*, s. (Gy. 1: 413, 443).

Mai nyelvjárási alakok: 1. 'égerfa, *Alnus glutinosa*' *cserfa*, *csérfa* (ÚMTsz.).

1. *Cser* szavunk jelentésbeli viszonya a szó etimológiai, hangtani és helynévtörténeti jelenségeivel egyaránt összefüggnek, így az ezzel kapcsolatos kérdések tisztázása igen nagy jelentőségű, s ezzel együtt igen bonyolult is.

Cser szavunkat többféle faj megnevezésére használták őseink, így jelenthette a 'Quercus robur L., kocsányos tölgy', 'Quercus petraea (Matt.) Liebl., kocsánytalan tölgy', 'Quercus cerris L., cserfa', és 'Alnus glutinosa, éger' fajokat egyaránt (REUTER 1965: 479-83, 1976: 340-3). A *Quercus robur* L., a *Quercus petraea* (Matt.) Liebl. és *Alnus glutinosa* fajok egykori *cser* elnevezése valószínűleg kérgük cserzőanyag tartalmával magyarázható, a *Quercus cerris* L. viszont nem rendelkezik cserzőképességgel, mivel kérge igen korán cserepesedik, s ekkor csersavtartalmát veszíti (vö. m. *cserhajú* 'durva, ripacsos kérgű' kifejezés is) (REUTER 1964: 60).

REUTER feltételez egy ősi *cser* 'Quercus robur L, kocsányos tölgy és *Alnus glutinosa*, éger' szót, illetve egy 'Quercus cerris L., cserfa' jelentésű szláv *cser* szót (1965: 479-83). REUTER szerint az ősi szó összekeveredett a szláv jövevényszóval, majd a XIX. században a 'Quercus cerris L.' értelmezés rohamosan elterjedt, s a 'Quercus robur L.' fokozatosan háttérbe szorult.

KNIEZSA értelmezései *cser* szavunkat illetően: 1. 'Quercus cerris L.', és 2. 'börccserző lé', (amelyből a *cserben hagy* frazéma alakult ki) (1955: 127). A második jelentés a fentiekből következően tehát nem függ össze az elsővel.

Feltételezhetjük ugyanakkor, hogy a 'tölgy' jelentés mellett 'tölgyerdő' jelentésben is használták *cser* szavunkat (HADROVICS 1936: 324-5), s erről a helynevek utótagjaként való előfordulás is meggyőzően tanúskodik (ld. később).

Csere, *cserje* szavunk jelentése, ill. a *cserrel* való összefüggése további kérdéseket vet föl.

A *csere*, *cserje* jelentései: 1. 'tölgyes', 2. 'bokros, vesszős hely', 3. 'quercus, robur, ilex, tölgy' (ETSz. I, 372, REUTER 1965: 35–42). SZINNYEI (1903: 136) és HADROVICS (1936: 324-5) szerint a *csere* eredetibb jelentése 'bokros hely', de SZINNYEI a 'tölgyes' jelentést egyáltalán nem fogadja el, mivel véleménye szerint azt eddig szövegből még nem mutatták ki. HADROVICS szerint viszont létezik 'tölgyes' jelentés, mivel ez a kaj-horvátban is jelen van (HADROVICS ugyanis a kaj-horvátból származtatja a szót). A 'bokros hely' → 'tölgyes' jelentésfejlődés már a kaj-horvátban végbement, és meglehetősen már az átvétel korában, de ha nem is volt meg, a magyarban a kaj-horvát jelentéstől függetlenül is kifejlődhetett. REUTER a 'bokros, vesszős hely' jelentést azzal indokolja, hogy a fák a cserkéreg-termelésre csakis fiatal (10-20 éves) korukban alkalmasak. A 'quercus, robur, ilex, tölgy' jelentést HADROVICS azzal magyarázza, hogy a *cser* 'quercus, silva quercina, tölgy, tölgyerdő' szóval való hangalaki hasonlóság miatt jelentésátvitel történt, amit segíthetett a 'bokros hely' → 'tölgyes' jelentésfejlődés is. HADROVICS ugyan nem a m. *cser*-ből vezeti le a *csere*, *cserje* szavakat, de nem ért egyet azzal sem, hogy ezek a szavak nem függenek össze a *cserrel*. A kaj-horvát forrásnak ugyanis van 'tölgyes' jelentése is, s ez elősegíthette, hogy az egészen más forrásból származó *cser* 'Quercus, tölgy' és 'silva quercina, tölgyerdő' jelentését magára vette a kaj-horvátból származó jövevénytiszavunk.

2. Nyelvészeink véleménye a *cser* e r e d e t é t

Egyes kutatóink szerint szláv eredetű (SZINNYEI 1897: 367, MIKLOSICH 1882: 119, ETSz. I, 958), mások viszont (N. SEBESTYÉN 1950: 247) finnugor eredetűnek tartják, ami többek között azzal is magyarázható, hogy *cser* szavunk jelentése sem egyértelmű, ahogyan azt már korábban láthattuk. A szláv eredet mellett állást foglaló kutatóink valamelyik délszláv nyelvet tartják a közvetlen átadó nyelvnek. MOÓR (1963: 116) szerint mivel az Alföldön nincs *cserfa*, a dunántúli szlovének nyelvéből származtathatjuk a szót. MOÓR feltételezése azonban csak abban az esetben állja meg a helyét, ha a *cserfa* értelmezése *Quercus cerris* L., ez a fafaj ugyanis valóban nem fordul elő alföldjeinken. A kocsányos tölgy (*Quercus robur* L.) azonban igen gyakori az alföldi részeken, s mivel bizonyos oklevelekben ilyen jelentésben találkozunk a *cser* szóval, korántsem egyértelmű a szlovén származtatás hitelessége. Kérdéses

továbbá az is, hogy a Kárpát-medence fafajainak élőhelye mennyire tekinthető állandónak az oklevelek korától napjainkig.

A TESz. a délszláv eredet mellett a szláv szavak forrásáról is említést tesz, eszerint a latin *cerrus* 'cserfa' az ősforrás.

N. SEBESTYÉN szerint a magyar *cser* szláv *cer*-ből való eredeztetése azért problémás, mert a szláv *c* hangból nem lehet a magyar szókezdő *cs* hangot megmagyarázni, a csángó *sere* változat *-s* hangját pedig különösen nehéz a szláv *-c*-ből levezetni (1950: 247), így véleménye szerint a mordvin *cerä* szóval azonosíthatjuk *cser* szavunkat. A mordvin szókezdő hangok finnugor jésített **tš* - vagy *tš'*- szókezdő hangra mennek vissza, a finnugor szókezdő jésített affrikátának pedig a magyarban *-cs* és *-s* a szabályos folytatója. A TESz. és KNIEZSA ezt nem fogadja el (ld. hangtani egység), REUTER (1976: 340-3) viszont indokolhatónak tartja N. SEBESTYÉN mordvin eredeztetését, ha azt nem a *Quercus cerris* L.-re vonatkoztatjuk (amely szláv eredetű), hanem az *éger*-rel vetjük össze. A mordvin szó ugyanis 'makk' jelentésű, az éger áltoboz termései pedig makkhatásúak. REUTER a mordvin források mellett a cseremiszi *šer*: *šerbā* 'kőrisfa' azonosítást is felveti, amelyet azzal támaszt alá, hogy a kőris kérge ugyanúgy festékanyagot szolgáltat, mint a cser kérge. KNIEZSA (1955: 127) szerint ugyan a *Quercus*-nak a régi magyarban és a mai nyelvjárásokban is előfordul makkfa neve, de a *cser* szó nem akármilyen makktermő fát jelöl a magyarban, hanem éppen azt, amelyiket a déli szlávok is *cer*-nek és a latinban is *cerris*-nek neveznek, s ilyen véletlen nincs.

REUTER – mint említettem – feltételez egy ősi *cser* 'tölgy, elsősorban mocsári tölgy, *Quercus robur* L.', 'éger, *Alnus glutinosa* L.' szót, amely összekeveredett a szláv jövevényszóval az azonos hangsor és azonos genus miatt, valamint azért, mert még nem volt a magyarban *c* hang, s így mindkét szó *cs*-vel hangzott (1965: 479-83). A TESz. a szláv és finnugor eredetű szavak összekeveredésének elméletét nem tartja meggyőzőnek.

3. Egy-egy szó hangalakijelölésének vizsgálata az eredet meghatározása szempontjából is nagyon fontos, különösen így van ez *cser* szavunk esetében.

N. SEBESTYÉN (1950: 247) – mint fentebb említettem – a magyar szókezdő *cs*- és szláv *c*- egybevetését problémásnak tartja. Ellenvetése azonban nem különösebben

indokolt, hiszen e szavunk esetében is (a *c* hang hiánya miatti) hanghelyettesítéssel kell számolnunk csakúgy, mint pl. az ugyancsak szláv eredetű (s ott *c*-re visszamenő) *császár*, *csép*, *cső* esetében. A moldvai *sere* pedig magyarázható a közmagyar formából, vö. még pl. *sászár*, *sép*, *ső* is e vidékeken (mindehhez ld. KNIEZSA 1935: 351, 1955: 127).

A *csere*, *cserje* alakok egyes elméletek szerint összefüggnek a *cser* szóval, mások azonban elvetik ennek lehetőségét (HADROVICS 1936: 324, MOÓR 1954: 97-9, SZINNYEI 1903: 136). Azok az elképzelések, melyek szerint a *cser* szóból magyarázhatóak ezek az alakváltozatok, harmadik személyű birtokos személyjelként (HORGER 1923-27: 306, ETSz. 967), vagy kicsinyítő képzőként értelmezik ezek végződéseit (ETSz. 967). A harmadik személyű birtokos személyjelként való értelmezés azonban az ETSz. szerint kétségbe vonható, mivel a *csere* tövégi hangzója a BécsiK. adata szerint nyílt, holott szóvégi zárt *e* jelzést várnánk (ETSz. I, 967). A *cserje* és *csere* hangalaki különbsége HORGER szerint azzal magyarázható, hogy sok szó van, amelyik az egyik nyelvjárásban *-a/-e*, a másikban *-ja/-je* jellel fordul elő, a *cser* főnév így az egyik vidéken *csere*, a másik helyen *cserje* alakot ölt (1923-27: 306).

5. Cseresznye

Közszoói formák: Cseresznyefa 1. 1256: *Cheresnafa*, a. (HazaiOkm. VII. 57), 2. 1257: *cheresnafa*, a. (OL. D. 458), 3. 1257/1351: *cheresnafa*, a. (HazaiOkm. VII. 68), 4. 1302: *Cheresnafa*, a. (Múz. Jankowich), 5. 1332 (Kolozs vm.): *Cheresneffa*, a. (Gy. 3: 380).

Mai nyelvjárási alakok: Cseresznye 1. *ceresznye*, *cseresznye*, *cserēsnye*, *csēresnye*, *csērēsnye*, *cserősnye*, *csörősnye*, 2. 'a cseresznye és a meggy közös neve' *cseresznye*. Cseresznyefa *cseresznyefa*, *cserēsnyefa*, *csēresnyefa*, *csērēsnyefa*, *cserősnyefa*, *csörősnyefa* (ÚMTsz.).

1. J e l e n t é s e : 1. 'meggyhez hasonló alakú, édes húsú gyümölcs, *Prunus avium*, vadcsesznye', 2. 'ezt a gyümölcsöt termő fa', 3. 'áfonya'. (KNIEZSA 1955:

129, MIKLOSICH 1882: 119, TESz.). A harmadik jelentést a TESz. a *cseresznye* és az *áfonyabogyó* bizonyos fokú hasonlóságával magyarázza.

2. A szó etimológiáját illetően a szláv eredet általánosan elfogadott nézet (TESz., KNEZSA 1955: 129, MIKLOSICH 1882: 119, SZARVAS 1881: 65, 68). A szláv nyelvekben előforduló szóalakok – pl. szb.-e. szl. *črešnja*, szb.-hv. *trešnja*, kaj. *črešnja*, szlovén *črešnja*, szlk. *čerešňa*, 'cseresznye, cseresznyefa' (TESz.) – közvetlen előzménye a népi latin **ceresia* 'cseresznye' (TESz.) vagy a latin **cersea* alak (KNEZSA 1955: 129). A népi latin szó továbbél az újlatin nyelvekben, pl.: sp. *cereza*, fr. *ceris*, ol. *ciliegia* stb., jövevényszóként az angolban és a németben is meghonosodott: ang. *cherry*, ném. *Kirsche*. A szláv szavak végső forrása a Kis-Ázsiából származó gör. *κέρσος* 'cseresznyefa', amelynek etimológiája tisztázatlan (TESz.). SZARVAS szintén a szlávból származtatja a *cseresznyé*-t, de véleménye szerint a szláv nyelvek közvetlenül a németből vették át (1881: 68).

A magyarba egy szláv *črešnja*, *črešnja* kerülhetett át (TESz., KNEZSA 1955: 129, MIKLOSICH 1882: 119). A TESz. szerint leginkább a déli szláv nyelvek jöhetnek számításba átadó nyelvként a magánhangzók kvantitásviszonyai alapján. Ezt KNEZSA véleménye is alátámasztja, mely szerint a tőhangzó rövidsége déli szláv jellegű (1963: 91).

A *cseresznye* elnevezéséről szóló legenda szerint Lucullus Cerasus városából átvitte Rómába az addig ott ismeretlen gyümölcsöt, s a rómaiak *Cerasus*-nak nevezték el a városról, s minden nép, amelyik meghonosította a gyümölcsfát, átvette a nevet is (SZARVAS 1881: 65).

3. A *cseresznye* szó esetében is szorosan összefüggenek a hangalakivizsgálatok a szó eredetére vonatkozó kérdésekkel, ahogyan több más fanevünk esetében is.

A magánhangzók kvantitásviszonyai utalhatnak például valamely jövevényszó közvetlen forrására, így például *cseresznye* szavunk esetében a tőhangzó hosszúsága döntő jelentőséggel bír. KNEZSA szerint a *cseresznyében* a tőhangzó rövid, azaz déli szláv jellegű (1963: 91). MOÓR azonban felhívja a figyelmet arra, hogy kvantitási különbség alapján csak akkor következtethetünk szlovák vagy délszláv átvételre, ha ezt másféle tárgyi vagy hangtani okokkal is indokolni tudjuk (1965: 35).

A szl. *ě* = magy. *e* megfelelés a *berkenye* szóhoz hasonlóan a *cseresznye* szó hangalaki fejlődésében is megfigyelhető (MELICH 1909-10: 36).

A magyar alakváltozatok közül valószínűleg a *cseresnya* a legrégebb (TESz.), vö. 1256: *Cheresnafa*, 1257: *cheresnafa*, a., 1302: *Cheresnefa*, a. SZAMOTA ISTVÁN véleménye szerint (1895: 139) az *a*-val végződő szavakban eleinte nincs hangrendi kiegyenlítődés, így például *megye* (< szl. *medja*) és *cseresznye* szavaink eleinte *a*-ra végződtek (1895: 139). SZINNYEI szerint a *cseresznye* korai adataiban (1256: *Cheresnafa*, 1257: *cheresnafa*) az *a* betű az átadó nyelv illab. *á* hangjának magyar megfelelőjét jelöli, tehát az illab. *á* még az Árpádok korában is eléggé általános volt (1913: 13). Mindehhez hozzá kell tennünk, hogy az *á* adaptációs okok miatt valószínűleg e szóban is először *á*-vá alakult, s csak ezt követően lett *a* hanggá, ahogyan azt a *berkenye* szóban már láthattuk.

A hangrendi kiegyenlítődés után a *cseresnye* alakból elhasonulással *cseresznye* lett a *csésze* szavunk kialakulásához hasonlóan (*cs* : *s* > *cs* : *sz*) (TESz.). Ez a hangváltozás azonban már jóval túlmutat a korai ómagyar koron, a *cseresznye* forma még a XV-XVI. században is adatolható, pl. 1405 k.: *cheresnie*, 1590: *Czeresznye* (RMG1: 144).

6. Haraszt

Közszei formák: **Haraszt** [1260 k.]/XV (Nyitra vm.): *Harazth* (Gy. 4: 425). **Harasztbokor** 1332 (Gerde, Baranya vármegye): *Harastbukur*, dum. (Gy. 1: 307). **Harasztfa 1.** [1244]/295/384 (Vajszló, Baranya vármegye): *haraztfa*, a. (Gy. 1: 401), 1317>420 (Kerekegyház): *harazthfa*, a. (Gy. 1: 325); **2.** 1263: *harastfa*, a. (OL. D. 33716, 1. Wenzel XI. 529); **3.** 1299: *Harazthfa*, a. (Zichy Okm. I. 95).

Helynevekben való előfordulása: a) önállóan: **Haraszt 1.** 'Gyak határában említett hely' +1015/+158//403: *Chorozt* (Gy. 1: 310), **2.** 'Sámod határában említett erdő, Baranya vármegye' 1257: *horost*, s. (Gy. 1: 375), **3.** 'Füss határában említett erdő, Bars vm.' 1227: *horost*, s. (Gy. 1: 440). **4.** 'Aha határában említett erdő, Bars vm.' 1265: *Harast*, frut. (Gy. 1: 425); **5.** 'település Komárom vármegyében' 1268/347: *Horozth*, v., 1268/347: *Horozt* (Gy. 3: 420); **6.** 'település Pest megyében'

1270: *Horozth*, 1305, 1323/323: *Harazth*, 1305: *Harazt*, (Gy. 4: 520.). b) képzővel: **Haraszti 1.** 'a Bóly melletti Nyárád határában említett erdő' +1093/404: – – *razty* (Gy. 1: 350). **2.** 'Bellye határában említett erdő, Baranya vármegye' 1324: *Harazty*, s. (Gy. 1: 282), **3.** 'település Baranya vm. középső részén, a Bő folyó közelében' 1294: *Horozthy*, 1296: *Horosthy*, 1330: *Harazti* ~ *Harazty*, 1332–5/Pp.Reg.: *Harasozh* ~ *Harasti* ~ *Harasty* ~ *Haray* ~ (Gy. 1: 312); **4.** 'település Bodrog vm. Ny-i részén Garától D-re' 1333: *Harazthi*, p. (Gy. 1: 719); **5.** 'Alpár határában említett mocsár, Csongrád vármegye' 1341: *Harisci*, stag., 1488/490: *Haryzthy*, stag. (Gy. 1: 891); **6.** 'település Győr vm. Ny-i részén, Pok mellett' 1234/392: *Horosty*, v., 1251/263/398: *Horozty*, de (Gy. 2: 601), **7.** 'település Komárom vármegyében' [1237-40]: *Harozty*, v. (Gy. 3: 420); **8.** 'település Nógrád vármegyében' 1280, 1303/494, 1329/494, 1322/329/494: *Harasty*, v., f., c., 1324/429: *Haraszthy* (Gy. 4: 248), **9.** 'Füss határában említett hely, Komárom vm.' 1237-40 k.: *Harozty* (Gy. 3: 416). **Harasztos** 'település Kolozs vármegyében' 1319/320, 1319/323, 1323: *Harasztus*, v. (Gy. 3: 350). c) összetett helynév előtagjaként: **Haraszt-tó** 'Bereg vármegye, a Lónyai uradalom határában említett hely' 1270/272//393: *Harazthou*, 1270/272// 580: *Harastov* (Gy. 1: 544). **Haraszt-erdő** 'Kispáli határában említett erdő, Bodrog vármegye' 1309: *Haraztherdew*, s. (Gy. 1: 725). **Harasztfő** 'Bicske határában említett hely, Nyitra vm' 1275/281: *Harasthfeugh*, *Harasthfeu* (Gy. 4: 511). d) összetett helynév utótagjaként: **Három-haraszt** 'Füzesd határában említett hely, Baranya vármegye' 1256: *Harumhorozth*, t. (Gy. 1: 304). **Hat-haraszt** 'Geredistye határában említett hely, Baranya vármegye' 1296: *Hotharasth* (Gy. 1: 308). **Holoró?-haraszt** 'Parasznya határában említett gyümölcsös, Borsod vármegye' 1281/341: *holorohorosth*, frut. (Gy. 1: 800). **Veres-haraszt 1.** 'Magyargyörk határában említett hely, Arad vm' 1349: *Veresharosth*, rub. (Gy. 1: 177), **2.** 'Nyitra vm.' 1268: *Vereshara[z]th* (Gy. 4: 380). **Apátharasztja** 'Zsuk határában említett hely, Kolozs vm.' 1326: *Apathharazta* (Gy. 3: 380). **Bikácsarasztja** 'Szöllős határában említett hely, Nyitra vm.' 1285: *Bykach horoztha* (Gy. 4: 471). **Csicsóharasztja** 'Mocsa határában említett hely, Komárom vm.,' [1291] /291: *Chychoharazta* (Gy. 3: 442). **Fülesharasztja** 'település Pest megyében' 1284: *Philesharaztha* (Gy. 4: 520). **Mátyásharasztja** 1275: *Mattheusharazta* (ZalaiOkl. I, 77). **Lázharasztja** 1260/1402: *Lazharaztha* (ZalaiOkl. I, 36). **Pilzharasztja** 1289:

Pylzharazta (ZalaiOkl. I, 55). **Pótharaszta** 'település Pest megyében' 1280/280: *Poudharasta*, t-m, 1284: *Poudharaztha*, t-rum, 1350: *Potharazta* (Gy. 4: 520).

Mai nyelvjárási alakok: a *haraszt* szó mai nyelvjárásokban nem fordul elő 'tölgy, tölgyerdő', ill. 'bokor, bozót' jelentésben.

1. *Haraszt* szavunk j e l e n t é s é n e k vizsgálata összefügg a szó eredetének kérdéseivel, mivel a *haraszt* eltérő jelentései mögött az áll, hogy valószínűleg két irányból vettük át a szót.

KNIEZSA ISTVÁN (1955: 213) feltevése szerint *haraszt* szavunk egyrészt 'quercus, ilex, tölgy' jelentésben került nyelvünkbe, másrészt 'dumus, rubetum, bozót, bokor' jelentésben. A 'quercus, ilex' jelentésű átvételnek a magyarban KNIEZSA 'erdő, tölgyes', valamint 'tölgyfa, magyal' jelentést tulajdonít. REUTER CAMILLO (1965: 80-9) szerint az 'erdő' jelentést kizárhatjuk, ezt ugyanis 1335-ig nem látja kimutathatónak. Úgy véli, ez csak a szótárakban található jelentésbővülés, mert a *haraszt* szóban már nem érezték ugyanazt a nomen collectivumot (vagyis a 'tölgyes' jelentést), amely a magyar *bükk, cser, eger, töl, magyal* szavainkból keletkezett *Bükk, Cser, Eger, Töl, Magyal* földrajzi nevekben megvan. Ennek oka pedig minden bizonnyal a 'bokor' jelentésű *haraszt* átvétele lehet. Az 'erdő' jelentés vagy félreértésen alapul REUTER szerint, vagy egy tájszóként élő **haraszt* 'erdő' visszavetítése a korba. A MTsz., OrmSz., SzamSz., SzegSz. ilyen értelemben szintén nem ismeri a magyar *haraszt* szót. Az ÉrtSz. 'fiatal, sarjadzó, cserjés erdő, bozót' jelentését REUTER újabb (irodalmi, nyelvújítási?) fejleménynek tartja.

REUTER véleménye szerint a 'tölgyfa, magyal' jelentés kialakulásának meg kellett előznie a 'tölgyes' jelentés létrejöttét, mert a nomen collectivum használata feltétlenül későbbi magyar nyelvi fejlemény. A KNIEZSA által meghatározott 'tölgyfa, magyal' jelentést REUTER 'Quercus robur L., kocsányos tölgy' jelentésre módosítja. CSÖRE PÁL (1968: 334-7) megkérdőjelezi a *haraszt, harasztfa* azonosságát a Quercus robur L.-vel, mert az általa összegyűjtött adatok alapján a *harasztfák* nem kifejezetten a Quercus robur L. termőhelyén fordulnak elő. Véleménye szerint a *haraszt, harasztfa* ennél általánosabb, 'tölgyfélék' értelemben volt használatos. Ezt azzal is alátámasztja, hogy a horvátban ma a *haraszt*-nak megfelelő *hrast* szó 'tölgy, tölgyfa, cser, cserfa' jelentésű, vagyis valamennyi quercus faj gyűjtő neve. A magyar nyelvhez hasonlóan (kocsányos tölgy, molyhos tölgy, csertölgy) az egyes fajok megjelölésére a *hrast*-hoz

még egy jelző járul: *hrast gradun, hrast kitnjak, hrast luznjak*. CSÖRE PÁL termőhelyi adatait REUTER nem tartja kizáró oknak a *haraszt* Quercus robur L.-vel történő azonosításában, mivel a Quercus robur L. az alföldek és a fennsíkok fája, tehát hazánkban mindenütt megterem (1969: 76).

A TESz a *haraszt* 'éger, Erle' jelentését is közli, előzményének a *harasztfa* 'éger'-t tartja, ez pedig a vele azonos jelentésű *berekfá*-val együtt arra utalhat, hogy az *éger* kedveli a nedves talajú berkeket, cserjéseket (ld. 'bokor' jelentés).

2. Az etimológiai vizsgálatokat tekintve kutatóink egyöntetűen a szláv eredet mellett foglalnak állást.

KNIEZSA – mint említettem – kettős átvételről beszél, véleménye szerint a 'quercus, ilex, tölgy' jelentésű *haraszt* szót a szerb-horvátból vettük át, a 'dumus, rubetum, bozót, bokor' jelentésű pedig bármilyen szláv nyelvből származhat (1955: 212-3). REUTER CAMILLO szerint a baranyai Dráva-mente középkori okleveleinek nyelvében gyakran előfordul a 'Quercus robur L.' jelentésű *haraszt* szavunk, de Zala megye hasonló korú oklevélanyagában egyelőre nem mutatkozik, s ez jelentheti azt, hogy jövevényszavunkat a Dráva-mente területéről vettük át. A TESz. szintén szerbhorvát eredetűnek minősíti az első átvételt, a másodikat viszont a szlovákból származtatja. MOÓR ELEMÉR (1964: 97-9) sem ért egyet azzal, hogy 'bozót, bokor' jelentésben bármely szláv nyelvből átvehettük szavunkat, mert a szerb-horvátban, a szlovénben a *hrást* csak 'tölgy'-et jelent (vö. BERNEKER, Wb. I, 409), a vendben szintén csak 'tölgy' jelentésben van meg *hrást* alakban. A bolgár *hrast* viszont 'bokor, bozót, cserjés' jelentésű, tehát nem lehetetlen, hogy a Duna-kanyar környékén élő bolgárok nyelvéből származik a magyar *haraszt* szó, MOÓR mégis valószínűbbnek tartja, hogy a szlovák nyelvből került át az erdőterminológia több más szavával. A szlovákban jelenleg ez a szó csak a gyűjtőnévképzős *chrastie* 'bozót' szóalakban van meg, de a csehben az alapszó is megvan 'cserjés, bozót' jelentésben, ami arra mutat, hogy a szlovákban is meg kellett lennie. MOÓR megjegyzi, hogy vokálisa alapján származhatott volna a délszláv *chrāst* szóalakból is, de jelentése alapján csakis szlovák eredetű lehet (1965: 35). Mindezt alátámasztják KNIEZSA vizsgálatai (1963: 92) is, amelyek szláv jövevényszavaink magánhangzó-kvantitásaira vonatkoznak. KNIEZSA szerint ugyanis szavunk második *a*-jának kvantitása cseh jellegű, hiszen a csehben *chrast*, a szerbhorvátban *hrāst*, a bolgárban *chrásъt* alakban van jelen a

magyar *haraszt* szó. Kétségtelennek tartja ugyanakkor, hogy a cseh jellegű kvantitásnak a szlovákban is meg kellett lennie, hiszen a magyarság nem érintkezett a cseh nyelvvel közvetlenül, ezért attól nem is vehette át a magánhangzók kvantitását. KNIEZSA így ellentmond az 1955-ben megfogalmazott véleményének, és visszatér eredeti gondolatához, amelyben BÁRCZI (1941: 105) elképzelésével ellentétben azt mondja, hogy a *haraszt* nem „valamely szláv nyelvből”, hanem az északi szlávból való, mert a szerbben, a horvátban és a szlovénben a *hvrast* ’tölgy’-et jelent, míg északon ’bozót’-ot. Az általam összegyűjtött adatok alátámasztják a szlovák és délszláv származtatást, mivel az öt Kolozs megyei előfordulást kivéve csak az ország északi és déli területéről adatható a *haraszt* szó. A déli megyékben összesen 25-ször fordul elő (Baranya megyében összesen 18-szor, Bodrog megyében 3-szor, Csongrádban szintén 3-szor, Arad megyében 1-szer), északon Nógrád megyében a leggyakoribb, innen 10 adatot ismerünk, s még további 21-et Beregből, Komáromból, Pestről, Győrből.

SIMONYI ZSIGMOND (1895: 54) az ószláv *chvrastŭ* = **chvorstŭ* alak (> m. *haraszt*) végső forrásául az ófelnémet *horst* ’erdő’ szót jelöli meg.

3. A szó h a n g l a k j á v a l kapcsolatban MELICH JÁNOS megjegyzi, hogy az óegyházi szláv tövégi *-tv*, *-dv* hangkapcsolata valamennyi mai szláv nyelvben *-t*, *-d*, tehát nem palatalizálódott a kemény jer-t megelőző hang, mint a lágy jer esetében. Ez az oka annak, hogy az ószláv **chvorstv* a magyarba *-t* szóvéggel került át (1912: 152).

BÁRCZI GÉZA megállapítása szerint jövevényszavaink szókezdő mássalhangzó + *v* hangkapcsolatában gyakran kiesik a *v*. Ez a jelenség *haraszt* szavunkkal kapcsolatban is felmerül, a szláv szóalak ugyanis *chvorst*, s ehhez hasonló m. *szent* < szláv *svęt*, m. *szabad* < szláv *svobod*, m. *cékla* < délszláv *cvekla* (TESz.) szavunk kialakulása is. ASBÓTH OSZKÁR (1884: 369) a *hála* és *haraszt* szavunkat nemcsak a *v* hang eltűnése miatt hozza összefüggésbe, hanem a szókezdő *h* hang átalakulása miatt is. *Hála* szavunk ugyanis az ószlovén *hvala* szóból alakult ki, amelyben a *h* német *ch*-t, azaz a görög χ -nek megfelelő torokhangot jelöl, és a magyar kiejtés is ennek megfelelő volt. A *haraszt* és a *hála* szavakban akkor tűnt el a *v*, amikor még χ -val hangzottak, majd végbement a $\chi > h$ fejlődés. A *haraszt* szónál ASBÓTH ezt ki is mutatja egy 1218-ban kelt okiratból: Fejér Codex diplomaticus III, 1, 267.: „cum

virgulto *Verescharazth*”. A *h* régi χ hangzásának eredeti magyar szavakban is maradt nyoma: *choltat, charmul, chomuv, ozchuz* (HB.). A χ hang megtalálható a *Haraszt* helynév eredeti hangalakjában is: +1015/+158//403: *Chorozt* (Gy. 1: 310), ez a korai oklevél mindazonáltal — mint látjuk — GYÖRFFY-nél hamisítványként van feltüntetve. ASBÓTH és BÁRCZI véleményének ellentmond, hogy a magyar *haraszt* szó a jelenlegi eredmények alapján egy *hrast* hangalakú szláv szóból ered, tehát a *v* valószínűleg a szlávban tűnt el.

A szó eleji *hr-* mássalhangzó-torlódás a magyarban igen korán feloldódott, adataim között ugyanis egyetlen ilyen alak sem szerepel.

7. Jegenye

Közszoói formák: **Jegenye 1.** 1239: *Jeguna*, a. (OL. D. 233), **2.** 1248: *jegune* (ÁÚO. 2: 203), **3.** 1255: *jegenye* (ÁÚO. 7: 396), **4.** +1262/XIV (Koksó, Abaúj vm.): *jegenye*, a. (Gy. 1: 113). **5.** 1270/1280: *Jegune*, a. (Körmend, Heim 5), **6.** 1273: *Jegune*, a. (OL. D. 841, 1. HazaiOkl. 68), **7.** 1320: *Jegenye*, a. (OL. D. 1990, 1. AnjouOkl. I. 551), **8.** 1323 (Harkány, Baranya vm.): *jegune*, a. (Gy. 1: 312), **9.** 1327/327 (Nógrád vm.): *jegune*, a. (Gy. 4: 302), **Jegenyefa 1.** 1247: *Jegeniefa*, a. (Akad. 1.), **2.** 1263/264 (Nyitra vm.): *ygunefa* (Gy. 4: 468), **3.** 1326/327 (Nyitra vm.): *jegenefa*, a. (Gy. 4: 451), **4.** 1338 (Földvár, Danóc mellett, Baranya vm.): *Yegenefa*, a. (Gy. 1: 302).

Helynevekben való előfordulás: a) önállóan: **Jegenye** ’település Kolozsvármegyében’ +1263/324/580, +1296/324/580, +1324/580: *Jegenye*, p. (Gy. 3: 350).

Mai nyelvjárási alakok: **Jegenye 1.** *egönye, gegönye, gyegönye, gyegönye, jeginye, regönye, regönyét*, **Jegenyefa 1.** ’jegenyefa’ *nyegönye nyárfa* (ÚMTsz. II, 1146).

1. *Jegenye* szavunk elsődleges j e l e n t é s e valószínűleg ’nyárfa, fehér nyár, rezgő nyár’ (MIKLOSICH 1882: 222, TESz.). A másodlagos, ill. harmadlagos ’platán’ és ’jegenyefenyő’ jelentések a TESz. szerint az elsőből alakultak hasonlóságon alapuló névátvitellel.

KNIEZSA szerint a *jegenye* eredetileg a ’barka’ neve, mint a csehben máig, és ’bárányká’-t jelent (mint a magyar *barka* is) (1955: 232), ezt valószínűsíti, hogy az

összláv *agnę előzmény 'bárány'-t jelent, ami a nyárfák bolyhos, bársonyos virágzatával függhet össze (TESz.).

2. Szláv e r e d e t ű szó, közelebbről délszláv, kutatóink szerb-horvát, ill. szlovén forrást feltételeznek (MIKLOSICH 1882: 222, MELICH 1909-10: 68, TESz., KNIEZSA 1955: 232). Az átvett szláv alapalak a déli-szláv *jagnjed* 'Populus, nyár'; t. *jahnăda* 'Populus alba, fehér nyár' (MIKLOSICH 1882: 222, KNIEZSA 1955: 232). A TESz. a szláv szavak forrását az összláv *agnę szóban jelöli meg, KNIEZSA viszont az összláv **jagnędb* szóból vezeti le az átadó szláv nyelv alapalakját (1955: 232). A szerb-horvát vagy szlovén *jagnjed* 'nyárfa' szó a magyarba **jagnyed* formában kerülhetett át (TESz.).

3. A *jegenye* szó h a n g a l a k i f e j l ő d é s é t tekintve valószínűnek tűnik, hogy a **jagnyed* szó hangrendi kiegyenlítődéssel először *jegnýed-dé* alakult, majd a két nyílt szótagos tendencia reciprokuma következtében kialakult a *jegenyéd* (TESz., HORGER 1911: 16). Vitatott kérdés azonban, hogy a szóvégi *-d* miként tűnt el a magyarban. A magyarban a *-d* hangot ugyanis érezhették kicsinyítő képzőnek, valamivel való ellátottságot kifejező képzőnek, sőt BEKE felveti annak a lehetőségét is, hogy azt második személyű birtokos személyragként értelmezték az adott korban (1926: 154), s ennek megfelelően megteremtették annak nominativusi formáját. ASBÓTH (1912: 81) véleménye, mely szerint a **jegenyét*, **rászát* alakokban a *-t*-t a magyar tárgyesetnek vélte, nem tűnik hitelesnek, hiszen valószínűbb, hogy a *-d* hang tűnt el, minthogy az előbb *t*-vel cserélődött fel, bár ennek hangtörténeti akadályja nincs (PAIS 1914: 268). Mivel azonban a XIII. század első évtizedeiben már vannak *-d* nélküli adatok, amikor már eleven a *-d* képző, valószínűbb, hogy maga a *-d* képző tűnt el az alanyesetből (PAIS 1914: 268). Az elvonás oka ekkor lehetett a *-d* kicsinyítő képzőként való felfogása (mint a *medvéd* esetében) (PAIS 1914: 268, TESz., KNIEZSA 1955: 232), de elképzelhető, hogy a *-d* valamivel való ellátottságot kifejező képzőként tűnt el az alanyesetből (PAIS 1914: 268), mivel azoknak a *-d* képzős helyneveknek (*Mogyoród*, *Nyárad*, *Szilád*) a csoportjába sorozták, amelyeknek az alapja fanév. PAIS szerint a fejlődést az is befolyásolhatta, hogy a *-nye* szóvégzet több fanévben is előfordult (*cseresznye*, *berkenye*). Érdekes azonban megjegyeznünk, hogy **Jegenyéd* helynévre egyetlen adatunk sincs, márpedig az analógia ebben az esetben is működhetne. Ha a *-d* eltűnését ilyen módon magyarázzuk, olyan szláv eredetit kell

felvennünk PAIS szerint, melynek a *-d*-je előtt a magánhangzó hosszú. Ebben az esetben azonban éppen a *-d* képzős fanevek hatása miatt feltételezhetjük, hogy a magyarban eredetileg hangozhatott a szó *jagnyé*d-ként, akkor is, ha az a szlávban a *-d* előtt rövid magánhangzóval állt. A *Nyárad*, *Szilád* helynevek pedig azt mutatják, hogy még az olyan fanevek magánhangzója is hosszú lesz *-d* képzős helynévben, amelyek nem magánhangzóra végződnek, viszont más, hasonló funkciójú képző előtt ez a magánhangzó rövid, vö. *Szilas*, *Nyáras*. A jelenséget TÓTH VALÉRIA a *-d/-gy* képzős helynevekre ható analógiával magyarázza. A képző mássalhangzóra végződő szavakhoz ugyanis az egykori tővégi magánhangzóhoz, vagyis rövid magánhangzóhoz kapcsolódott, vö. *Füzegy*, *Egregy*; magánhangzóra végződő szavak esetében viszont a magánhangzó minden esetben hosszú a képző előtt, vö. *Almád*, *Mogyoród*. Bizonyos helynevekben azonban – mint láthattuk – a mássalhangzóra végződő szavakban is hosszú magánhangzó áll a *-d/-gy* képző előtt. Ezekben a helynevekben TÓTH VALÉRIA szerint elsődlegesen *-gy* névvég szerepelt, s több esetben használatosak víznévként is, így véleménye szerint a magánhangzó + *-d/-gy* képző a 'keskeny völgy' jelentésű *-áj* ~ *-ágy* földrajzi köznévvvel is azonosítható. A rövid magánhangzós alakot ezután az ezekkel, valamint a magánhangzóra végződő alakokkal való asszociáció révén bekövetkező analógia szüntethette meg. TÓTH VALÉRIA szerint mindehhez hozzájárulhatott más etimológiai csoportok *-ágy* (~ *-ád*) végződése is. Ilyen végződést találhatunk például a szláv eredetű *Kisrozvág*y, *Nagyrozvág*y helynevekben. A *-gy* képző produktivitásának csökkenésével számos helynévben a vele azonos funkcionális értékű *-d* képző vette át a helyét (TÓTH V. 2004: 203-4). A *-d* képző eltűnésével kapcsolatban azonban fontos megemlítenem, hogy az adatgyűjtés során egyetlen *-d* hangra végződő alakot sem találtam, ami utalhat arra, hogy a *jegenye* már a *-d* szóvég nélkül, adaptációval került át a magyarba.

A mai nyelvjárási változatok hangalakjának kialakulásában szintén megfigyelhetők általános nyelvjárás-történeti jelenségek. Az *egönye*-fa, *gegönye*-fa alakváltozatokat a TESz. a *jérce* ~ *érce* ~ *gérce* változatokkal állítja párhuzamba. TÓTH VALÉRIA szerint ezek a változatok úgy jöttek létre, hogy a szó elején a mássalhangzó elmaradt, és ez további változások kiindulópontjává vált, csakúgy, mint a *jácintos* > *ácintos* > *cintos* v. *pácintos* változás esetében. A fejlődési sort tehát a következőképpen rajzolja fel: *jegenye* > *egönye*-fa > *gyegenye* ~ *leginye* ~ *nyegénye* ~

regénye. ASBÓTH szerint a *gegénye*-fa hasonulás útján keletkezett a *gyegényé*-ből, ahogyan a *gyenge* szóból is *genge* lett a Dunántúlon (1914: 350).

8. Juhar

Közszói formák: **Juhar** 1. 1233: *yhor*, a. (Veszpr. Regn. Met. 2.), 2. 1233/1345: *Jhor*, a. (Veszpr. 3, Billege), 3. 1242: *Ihor*, a. (OL. D. 33702), 4. 1243: *Iawor* (Oklsz.), 5. 1248/1300: *ihor*, a. (Wenzel II. 202), 6. 1257: *Ihar*, a. (HazaiOkm. VII. 73), 7. 1269: *Jhor*, a. (Veszpr. 107, Nivig 3), 8. 1272: *Jhor*, a. (Múz. Jankowich), 9. 1275: *ihor*, a. (Wenzel XII. 162), 10. 1279: *jawar* (ÁÚO. 12: 266), 11. 1296/324 (Fülöpfölde, Baranya vm.): *yhor*, a. (Gy. 1: 304), 12. 1330: *Johor*, a. (OL. D. 2597), **Juharfa** 1. 1232: *ihor*-fa (GOMBOCZ 1901: 245), 2. 1255: *jaurfa* (ÁÚO. 11: 416), 3. 1257: *yarfa*, a. (OL. D. 458), 4. 1295/296 (Liptó vm.): *jaurfa*, a. (Gy. 4: 67), 5. 1299/469 (Liptó vm.): *javorfa*, a. (Gy. 4: 87), 6. 1308 (Hont vm.): *ihorfa*, a. (Gy. 3: 229), 7. 1313 (Szentegyed, Baranya vm.): *Ihorfa* ~ *Ihorpha*, a. (Gy. 1: 385) 7. 1337: *jwharfa*, *joharfa* (SztárayOkl. I. 127, 130).

Helynevekben való előfordulás: **Iharpataka** 'település Bihar vm.-ben Székelytelektől K–DK-re, a Gyepes patak mellett' 1580: *Iharpataka* (J. 262).

Mai nyelvjárási alakok: **Juhar** *ihar*, *ihâr*, *johar*, **Juharfa** *iharfa*, *ihârfa*, *iharfa*, *ihârfâ*, *jaharfa*, *juhorfa* (ÚMTsz.).

1. A TESz. 'Acer' jelentést ad a *juhar*-nak, amely a juharfélék egész családjára vonatkozik. A legelterjedtebb faj Magyarországon az 'Acer pseudoplatanus, hegyi juhar', ezt a jelentést közli MOÓR ELEMÉR is (1950: 159).

2. *Juhar* szavunk etimológiáját illetően a szláv és a finnugor származtatás egyaránt felmerült.

A TESz. szerint szláv eredetű, vö. blg. *явор* 'hegyi juhar', szerb-horvát *javōr* 'hegyi juhar, korai juhar', szlovén *jávor* 'juhar', szlovák *javor* 'ua.', orosz *явор* 'hegyi juhar'. Az ősszláv **avorъ* 'juhar' germán jövevény (vö. német *Ahorn*), a magyarba valószínűleg többszörös átvétellel került. BUDENZ lehetségesnek tartja, hogy *juhar* szavunk nem eredeti szláv, de azt biztosnak véli, hogy a magyar közvetlenül a szlávból vette át, mert a szláv vokálissal kezdődő szók elé nem ritkán *-j*-t ragasztott

(1862: 307). Az *ihar*, *juhar* változat egy rövid *a*-s szláv *javor*-ból, a *jávor* pedig a maga hosszú *á*-jával feltételezhetően a szlovénből való (TESz.).

MOÓR szerint az 'Acer campestre, mezei juhar' és 'Acer platanoides, korai juhar' fajokat már a Kárpát-medencébe érkezésük előtt ismerték őseink, s ennek megfelelően minden bizonnyal ősi magyar neveik voltak. Ezek a nevek azonban eltűntek nyelvünkéből, mert a Magyarország területén megismert 'Acer pseudoplatanus, hegyi juhar' szláv (*javor* elnevezése — amely MOÓR szerint is német eredetű — kiszorította őket a használatból (1950: 159).

A szó finnugor és szamojéd származtatása is előkerült a korai nyelvészeti munkákban, ezek az elképzelések azonban mára meghaladottnak tekinthetőek (vö. BUDENZ 1867: 409, MUNKÁCSI 1893: 88).

3. A *juhar* szó h a n g t a n i a r c u l a t a azt igazolja, hogy a magyar nyelvbe többszörös átvétellel kerülhetett a lexéma.

A szó kettős fejlődését KNEZSA a következőképpen írja le: 1) szl. *javor* > m. *jávor* ~ m. **jahor* > **johor* > *ihor* > *ihar*; 2) **johor* > *juhor* > *juhar* (1958: 484-5). Az *ihar* kialakulásának menetét azzal magyarázza, hogy a szókezdő *i*- ebben a szóban csak egy eredeti *jo*- vagy *ju*- hangkapcsolatból keletkezhetett, a szl. *javor* *ja*-szókezdete tehát a **jo*- > *ju*- változáson ment keresztül, s a zártabbá válás a XIII-XIV. század után történt meg. A KNEZSA által felvázolt változási sorok kronológiai megállapításait ugyanakkor az adatok fényében érdemes újragondolnunk. Míg a fanév adatsorában ugyanis az *ihor* alakváltozat a XIII. század első harmadától bőven adathozható (vö. pl. 1232: *ihor*-fa, 1233: *yhor*, 1242: *Ihor*), az ennek előzményeként feltételezett *johor* alakra csupán egy évszázad múltán találunk adatot (vö. 1330: *Johor*). KNEZSA „A magyar nyelv szláv jövevényszavai” című művében (1955: 232) a fenti állásfoglalását azzal egészíti ki, hogy itt már két külön átvételről beszél: egyfelől hosszú *á*-val és labiodentális *v*-vel (*jávor*), másfelől rövid *a*-val és bilabiális *β*-vel (**jaβor*) kerülhetett be a szóalak a magyarba véleménye szerint. A *jávor* külön átvételével számol a TESz. is (ld. fentebb). Az *ihar*, *juhar* esetében viszont KARDOS (1907: 133) szerint nem feltétlenül a *v* kieséséről, majd hiátustöltő használatáról van szó, hiszen a szlávásban is van a *javor* alak mellett *jahor* változat, pl.: szerb *jahor* (CSÜRY 1939: 80). Nem zárhatjuk ki tehát annak lehetőségét sem, hogy a szlovén *jávor* (> m. *jávor*) és a szerb *jahor* (> *ihar*, *juhar*) átvétele történt.

Felvetődik azonban a kérdés, hogy a *jávor* szóban miért maradt meg az *-o* hang, és az *ihar*, *juhar* szavakban miért alakult *-a* hanggá, ezt ugyanis a külön átvétel nem feltétlenül indokolja. HORGER szerint a *jávor o*-ját a *jávorfa* azért őrizte meg, mert itt gyakrabban állt zárt szótagban az *o*, az *ihar*, *juhar* alakok pedig az *iharos*, *juharos* erdőnevekből való elvonások, ahol az *o* nyílt szótagban állt (1911-2: 138). Véleménye szerint ugyanis ragozási és képzési rendszerünkben bizonyos korban *a*-hangú és *o*-hangú alakoknak váltakozniuk kellett aszerint, hogy a magánhangzó nyílt vagy zárt szótagban állt. A nyílt *o* a magyarban *a* hanggá vált, a zárt *o* pedig megmaradt *o*-nak.

Egyes nyelvjárásokban az *ihar* és a *johar* alakok megmaradtak. Az *iharfa* ~ *joharfa* ~ *juharfa* alakváltozatokat MELICH úgy magyarázza, hogy ha egy mélyhangú szó első szótagjában *i* van, akkor létezik olyan alakváltozat is, amelyben az *i* helyén *o*-t (esetleg *u*-t, *a*-t) is találunk, pl.. *bimbóz* ~ *bomboztak* ~ *bomboznak*, *pirít* ~ *porojt*, *inkább* ~ *jonkább*, *ih* ~ *joh* ~ *juh* (1915: 414), de mivel az *ihar* és *johar* változatok a *juhar* egy-egy korábbi hangtörténeti állapotával azonosak, valószínűbb, hogy bizonyos nyelvjárásokban ezek megőrződtek. A *jámbor*-fa, *jágerfa*, *igarfa* változatok népetimológia által alakultak ki. A *jágerfa* ~ *igarfa* alakok az *éger* fanév hatásával is magyarázhatók, a TESz. szerint ezt az elképzelést erősíti a *juhar* szórványos 'égerfa' értelmezése is, bár hozzá kell tennünk, hogy az ÚMTsz. a *juhar* szónak ezt a jelentését nem közli.

9. Szilva

Közzsói formák: **Szilvafa** 1337: *silwafa*, a. (SztárayOkl. I. 127).

Helynevekben való előfordulás: a) önállóan: **Szilva 1.** 1317: *Zylva* (OL. D. 1892), **2.** 1323: *Scilua* (Veszpr. 16, Veszpr. Oppid). b) képzővel: **Szilvás 1.** 'település Baranya vm. középső részén, Pécstől D-re' 1192/374/425, [1230]/231, 1237: *Sciluas*, pr., t., 1336: *Zilvas*, p., v. (Gy. 1: 392), **2.** 'település Doboka vármegyében' +1245 [1317 k.]: *Schiluas*, p., 1326: *Zcyluas*, p., 1326, 1332-5/Pp. Reg: *Ziluas*, p. (Gy. 2: 91), **3.** 'település Erdélyi Fehérvármegye É-i részén, Újvártól D-re' *[1295-99]: *Zyluas*, (Gy. 2: 187), **4.** 'Asszonynépe határában említett hely, Erdélyi Fehér vm. alsó rész' 1177/202-3/337: *Sciluas*, nem. (Gy. 2: 102, 131), **5.** 'az Okor bal oldali mellékvize, Szilvás határában említik; Baranya vm.' 1192/374/425, 1230/231: *Sciluas*, aqua, fl.

(Gy. 1: 248, 392), **6.** 'település Moson vármegyében' [1277]/278, [1278]/278: *Scylwas* (Gy. 4: 181), **7.** 'Flaschendorf határában említett hely, Máramaros m.' 1278/278: *Zylwas*, t-m. (Gy. 4: 148), **8.** 1234: *Scilovas*, *Sciloas* (SztárayOkl. I. 1.). **Szilvág** **1.** 'Vas m.-ben említett hely' 1217: *Zyluag*, 1311: *Zilwagh*, (CSÁNKI, II, 800; LIPSZKY, Rep.), **2.** 'Zala m.' *Szilvág* (LIPSZKY, Rep.). c) összetett helynév előtagjaként: **Szilvavölgy** 1314: *Zylvauelg* (Veszpr. 14, Szentkirályszabadja). **Szilvás-fő** ~ **feje** 'Szilvás határában említett hely, bizonyára a Szilvás patak forrása; Baranya vm.' 1230/231: *Sciluasfee*, vall. (Gy. 1: 392). **Szilvágfő** 1291/1358: *Sciluagfeu* (Múz.). **Szilvástelke** 'település Kolozs vármegyében' +1263/34/580: *Szyluastelke*, p., +1296/324/580: *Zyluastelwke*, p., +1324/580, +1314 [XIV/XV]: *Zyluastelke*, p., (Gy. 3: 374). **Szilvástelek** 'település Kolozs vm.-ben' +1314/314 [XIV/XV]: *Zylwastelek*, (Gy. 3: 374). d) összetett helynév utótagjaként: **Szászszilvás** 'település Doboka vármegyében' 1321: *Zaaszyluas*, p., v. ~ 1321: *Zazsciluas*, p., v., 1324/422: *Zaazsciluas*, p. ~ *Zazciluas*, p. (Gy. 2: 91). **Kerekszilva** 'Fogacs határában említett hely, Nógrád vm.' 1298/466: *Kerek Zylwa* (Gy. 4: 241). **Leustah szilvája** +1263/1326: *Lewstahsylvuaia* (OL. TŰ. 33/102).

Mai nyelvjárási alakok: *szia*, *sziba*, *szíba*, *szífaorrú*, *szija*, *szílvá*, *sziva*, *szívva*, *szívvát* (MTSz. II. 561).

1. Az eredeti szláv szavak jelentése 'kékes színű' (KNEZSA 1955: 504, TESz.). A magyarban 'egyfajta csonthéjas gyümölcs, illetőleg az ezt termő fa, Prunus'.

KATONA a *kökény-szilva* névvel kapcsolatban jegyzi meg, hogy a kék színéről elnevezett *kökény* eredetileg a szilvává nemesült testvérét is jelenthette, amíg a szlávból kölcsönzött *szilva* ebből a jelentéséből ki nem szorította. A *kökény-szilva* jelentései a MTSz. (I, 1203) és NySz. (III, 244) szerint: 'Prunum silvestre' és 'a kerti gömbölyű szilvának legapróbb faja' (1910: 193).

2. A *szilva* szó szláv származtatása közismert, és mindenki által elfogadott. MUNKÁCSI BERNÁT MÁTYÁS FLÓRIÁNra hivatkozva származtatta ezzel szemben valaha az árjából a finn-magyar nyelvekben (1898: 272), de ennek megalapozottsága erősen kétséges.

Az ószláv alapalak *sliva* 'prunus', a közvetlen átadó nyelv azonban eddig még meghatározatlan (KNEZSA 1955: 504, SZINNYEI 1897: 365). Az általam összegyűjtött

adatok a szó dél-dunántúli és erdélyi elterjedtségét mutatják az ómagyar korban, ami utalhat arra, hogy a *szilva* szót valamely délszláv vagy keleti szláv nyelvből vettük át.

3. A magyar *szilva* szó szláv *sliva* alakból való származtatásának hangtörténeti szempontból két elmélete alakult ki. Az egyik felfogás szerint hangátvetés eredményezte a magyar alak létrejöttét. Ezt a nézetet vallja például SIMONYI, aki a *szalma* (< szl. *slama*), *szolga* (< szl. *sluga*) szavak fejlődésével állítja párhuzamba a *szilva* hangalakjának alakulását (1878: 356). MELICH szintén magánhangzó- és mássalhangzócseréről beszél a magyar *szilva* és *kulcs* szavak esetében, s azt állítja, hogy ezek a szavak a magyarban sohasem hangoztak **szilívá-*nak, **kulyúcs-*nak (< szl. *ključь*) (1909-10: 40). MUNKÁCSI (1900: 218.) és BENKŐ (1953: 458) ugyancsak a hangátvetést tartja valószínűnek. A SIMONYI által feltételezett analógia azonban erősen megkérdőjelezhető, hiszen a *szalma* és a *szolga* szavak esetében is feltehető, hogy először bontóhang iktatózott a két mássalhangzó közé, vö. 1221: *Zuluga*, 1130-40/12-13. sz.: *Zalamadi*, predium (TESz.).

A másik elképzelés szerint a hangtani fejlődés a *sziliva*-féle formán keresztül történhetett, a második nyílt szótag magánhangzójának kiesésével (TESz., MOÓR 1965: 38, HORGER 1910: 291). Meg kell jegyezni azonban, hogy a magyarban a **sziliva* formára nem találtam adatot az ómagyar korban.

Szilva szavunk hangtani természetével kapcsolatban érdemes MELICH észrevételét is közölni, mely szerint a szláv szóvégi *-va* kivétel nélkül megmarad a magyar átvételekben: *borotva*, *csáva*, *pelyva*, *ponyva*, *szilva* (1910: 58).

III. A vizsgálati lehetőségek eredményei

Az egy-egy szó történetével foglalkozó szócikkekben a fanevek jelentésével, etimológiájával és hangtörténetével kapcsolatos szakirodalmi elképzeléseket és az azokon túlmutató vizsgálati lehetőségeket tekintetem át.

1. A jelentés meghatározásában elsősorban az adott fafajra vonatkozó ismeretek jelenthettek továbblépést az eddigi kutatásokhoz képest (ld. pl. *barkóca* jelentésénél). Egy-egy faj pontos biológiai jellemzői, termőterületi adatai sok esetben segítséget nyújthatnak, egy adott faj több évszázadra visszamenő termőhelyi viszonyait azonban csak egy rendkívül összetett vizsgálat eredményeként állapíthatjuk meg. (Korábban PÉNTEK JÁNOS foglalkozott hasonló jellegű kutatással.) Az ómagyar kori Magyarország pontos ökológiai jellemzőinek feltárása, s annak összevetése a lokalizált adatokkal ugyan több faj esetében rámutathatna a szó jelentésére, az ilyenfajta szóföldrajzi vizsgálatok azonban nem feltétlenül vezetnek egzakt jelentésmeghatározáshoz. Egy-egy szó adott jelentésben való használata ugyanis az oklevélíró saját nyelvhasználatától is nagyban függhetett.

2. A szóföldrajzi elemzések viszont a közvetlen átadó nyelv meghatározásában is feltétlen előrelépést jelenthetnek. A lokalizált adatok segítségével egy-egy szó elterjedési területei is felrajzolhatóvá váltak, ami minden bizonnyal szoros összefüggést mutat az adott lexéma magyar nyelvterületre érkezésének földrajzi viszonyaival is, erre láthattunk példát a *barkóca*, *berkenye*, *haraszt* etimológiai vizsgálatánál.

3. A fanevekkel kapcsolatos hangtörténeti vizsgálatok gyakran mellőzik a konkrét adatok figyelembe vételét. Ez megmutatkozik az átvett alapalak meghatározásában éppúgy, mint az abból kiinduló teljes hangváltozási sor leírásában (utóbbi jelenségre a fanevek vizsgálati lehetőségei között már utaltam). Az átadott szláv szóval hangtanilag azonos magyar alapalak egykori megléte gyakran nem igazolható az okleveles adatok híján. Ilyen esetekben feltételezhetjük az adott szláv szó adaptálását, tehát az átadott alaktól eltérő, a magyar nyelvi viszonyokhoz már alkalmazkodott formában való átvételét (ld. pl. a *berkenye*, *jegenye* hangtörténeti részénél).

4. Bár egy-egy fanév helynevekben való előfordulásának vizsgálata itt-ott megjelenik a helynévtörténeti kutatásokban, ezek összefüggő elemzése nem került eddig előtérbe. Korpuszom a szláv eredetű fanevekre korlátozódik, az itt tárgyalt fanevek helynevekbeli előfordulásainak különbségei mégis megérdemlik az összevető vizsgálatot. Dolgozatom zárásaként így e kérdésnek szentelek bővebb figyelmet, már csak amiatt is, mivel e problematikát az egyes fanevek tárgyalásánál nem érintettem. Úgy láttam ugyanis, hogy ezt a szerepüket együttesen láttatva mutatkozhat meg valójában e szócsoport helynevekbeli előfordulásának fontossága.

4.1. A fanevek helynevekbeli előfordulásában talán a leginkább szembeötlő különbség, hogy egyes fanevek igen gyakoriak helynévalkotó elemként, míg mások egyáltalán nem, vagy csak nagyon ritkán jelennek meg helynevekben az ómagyar korban.

Szláv eredetű faneveink közül a *barkóca* és a *cseresznye* helynévi előfordulására 1301. előtti adat nem található az oklevelekben, s névalkotó elemként *juhar* szavunk is csak egy 1580-as datálású oklevélben jelenik meg. A *berkenye* és a *jegenye* szintén nem túl gyakori helynevekben. Érdekes azonban megjegyeznünk, hogy a *berkenye* közszoói előfordulása aránytalanul nagy számú a helynevekbeli megjelenéséhez képest. Ezek szerint a berkenyének mint határjelölő fának kitüntetett szerepe lehetett. Mindez arra vezethető vissza, hogy a berkenyét, mivel hagyásfa volt, erdőirtások alkalmával meghagyták, mert hasznos gyümölcsöt termelt, és mert árnyékot adott a határban dolgozó emberek számára (ilyenek még a vadalma, vadvörte, som, szelíd gesztenye, mogyoró stb.) (vö. ehhez Magyar Néprajzi Lexikon: 2: 391). Ugyanakkor az a kérdés is felvetődik, hogy mivel indokolható egy adott fanév közszoói előfordulásának csekély száma, ha az névalkotó elemként ezzel szemben igen gyakori (ld. *szilva* fanevünk).

4.2. A *bodza*, a *cser*, a *haraszt* és a *szilva* szó egyaránt gyakori helynevekben, abban viszont vannak különbségek, hogy milyen névalkotó eljárással alakulnak ezek a fanevek helynevekké.

4.2.1. Pusztá fanévi helynévként leginkább *cser* és *haraszt* szavunk jellemző. Gyakori előfordulásukat földrajzi köznévi jelentésük teszi lehetővé, hiszen mindkettőnek van 'tölgyes, tölgyerdő' jelentése, így képző nélkül is utalhatnak az adott erdőre, pl. *Csér* 'cserfaerdő' (KISS 1996: 448), 1257: *silva horost* (Gy. 1: 375), 1227: *silva horost* (Gy. 1: 440), 1265: *frut. Harast* (Gy. 1: 425). A *haraszt* és a *cser*

ebben az esetben tehát fajtajelölő szerepet tölt be. Ezek a fanevek azonban nemcsak erdőt jelölhettek, hanem metonimikus névadás eredményeként településnévi jelentést is kaphattak (1268/347: villa *Horozth*), s megtaláljuk hegyek megnevezéseként is (1330/477: mons *Cher*), s ekkor a 'cserfákkal benőtt hegy' jelentéssel értelmezhetjük a helynevet, sajátosságot jelölő funkcióban tehát szintén megjelenik a *cser* fanév. Az utóbbi jelenség kapcsán azonban utalnunk kell arra, hogy még a latin fajtajelölő kifejezések segítségével is nehezen határolható el az erdő és a hegynév, ha pusztán fanév szerepel helynévként. Erre utal KISS LAJOS is, amikor megjegyzi, hogy a fakitermelésre, makkoltatásra alkalmas erdővel borított hegységeink, hegyeink gyakran szerepeltek a régiségben mint 'silva, erdő', s nem mint 'mons, hegy' (KISS 1996: 442).

4.2.2. Az általam vizsgált fanevekből létrejött helynevek között *-s*, *-i* és *-gy* képzővel ellátott változatokat ugyancsak találunk. Ezek közül leggyakoribb az *-s* nomen possessoris képző használata, amit például a *Berkenyés* (1332-5/Pp.: *Bere(n)knes ~ Bereknes ~ Berekenes*), a *Bodzás* (1328: *Buzias*), a *Harasztos* (1319/320, 1319/323, 1323: *Harasztus*) vagy a *Szilvás* (+1245 [1317 k.]: *Schiluas*) helynévben láthatunk. A *-gy* képző viszont csak a *szilva* fanévből alkotott helynévben jelenik meg: *Szilvagy* (1217: *Zyluag*). A *-gy* a helynevekben az *-s*-hez hasonló szerepben, azaz nomen possessoris képzőként fordul elő. Az *-i* képző a *Haraszt* (1324: *Harasty*), a *Cser* (1273>346: *Chery*) és a *Bodzás* (1252: *Boziasy*) helynévben tűnik föl az adatok között. A képzővel ellátott fanevekből lett helynevek települést (pl. 1237-40: villa *Bozais*), erdőt (pl. 1324: silva *Harasty*), vizet (pl. 1192/374/425, 1230/231: aqua, fluvius *Sciluas*) vagy bizonytalan fajtajú határrészt ('Füсс határában említett hely, Komárom vm.' 1237-40 k.: *Harozty*) egyaránt jelölhetnek, s minden esetben sajátosságfunkcióban állnak, tehát jelentésük 'valamilyen fával benőtt, szegélyezett stb. hely'. Itt kell megjegyezni ugyanakkor, hogy a fent említett képzők eredeti funkciójukon túl (azaz valamivel való ellátottság, birtoklás kifejezése) nagyon korán helynévképzői funkcióban is feltűnnek, azaz pusztán azzal a szereppel, hogy velük egy-egy lexémából helynevet alkossanak a névadók.

4.2.3. Összetett helynevek előtagjaként a *bodza*, a *cser*, a *haraszt* és a *szilva* egyaránt gyakori. Az utótag minden esetben földrajzi köznév (pl. *patak*, *fok*, *hegy*, *tó* stb.), helynévi utótag egyáltalán nem fordul elő ezekben az összetételekben. A nevek

struktúrájában a minőségjelzős viszony fordul elő nagyobb mennyiségben: *Bodzás-hegy* (1248/326: *Bozyasheg ~ Bozyashegy*), *Szilvástelek* (+1314/314 [XIV/XV]: *Zylwastelek*), de a birtokos jelzős szerkezet szintén több helynévben jellemző: *Bodzafoka* ([1192]/394: *Bozyafuka*), *Szilvásfeje* (1230/231: *Sciluasfee*). Az előtagként álló fanév morfológiailag lehet jelöletlen, azaz pusztá fanév: *Haraszt-tó* (1270/272//393: *Harazthou*), *Szilvavölgy* (1314: *Zylvauelg*), *Cserkút* (1290 k.: *Cherkuth*); ill. jelölt, vagyis képzővel ellátott: *Bodzás-hegy* (1248/326: *Bozyasheg ~ Bozyashegy*), *Szilvástelek* (+1314/314 [XIV/XV]: *Zylwastelek*). Meg kell jegyeznünk, hogy a *cser* és a *haraszt* szavak ebben a helyzetben is figyelemreméltóan viselkednek, hiszen előtagként csak pusztá fanévként jelennek meg.

4.2.4. Összetételek utótagjaként a *cser*, a *haraszt* és a *szilva* fanév jelenik meg.

A *cser* és a *haraszt* ezekben a helynevekben fajtajelölő funkcióval bír (a legtöbb esetben gyűjtőnévként valamely tölgyerdőre utal), a *szilva* viszont – mivel nincs földrajzi köznévi jelentése – utótagként csak megnevező funkciót tölthet be. A minőségjelzős szerkezet jellemző a *cser*, *haraszt* és *szilva* fanévvvel alkotott helynevekben egyaránt: *Szurkos-cser* (1075/+124/+217, +1124/+217/505: *Surkuscher*), *Veresharaszt* (1349: *Veresharosth*), *Szászszilvás* (1321: *Zaaszyluas*); a *haraszt* utótagot tartalmazó helynevek között viszont feltűnően nagy számú a birtokos jelzős szerkezettel alakult név: *Apátharasztja* (1326: *Apathharazta*), *Bikácsharasztja* (1285: *Bykach horoztha*), *Csicsóharasztja* ([1291]/291: *Chychoharazta*), *Fülesharasztja* (1284: *Philesharaztha*), *Mátyásharasztja* (1275: *Mattheusharazta*), *Lázharasztja* (1260/1402: *Lazharaztha*), *Pilzharasztja* (1289: *Pylzharazta*), *Pótharasztja* (1350: *Potharazta*). Ezt valószínűleg a földrajzi köznévi jelentés teszi lehetővé, tehát ezekben a helynevekben valakinek a tulajdonát képező tölgyerdőről van szó. Szintén a szó földrajzi köznévvé alakulását mutatják a *Három-haraszt* (1256: *Harumhorozth*), *Hatharaszt* (1296: *Hotharasth*) helynevek. A *szilva* (pontosabban a belőle lett *Szilvás* településnév) megnevező funkcióban áll a *Szászszilvás* helynévben (1321: *Zaaszyluas*), melynek funkcionális-szemantikai szerkezetét úgy írhatjuk le, hogy 'az a Szilvás nevű település, ahol szászok laknak', és minden bizonnyal összefüggésben van a szintén Doboka megyei *Szilvás* (+1245 [1317 k.]: *Schiluas*, p., 1326: *Zcyluas*, p., 1326, 1332-5/Pp. Reg: *Ziluas*, p.) helynévvel, az attól való megkülönböztetést szolgálja a *szász* jelző.

IV. Felhasznált irodalom

Akad. = a MTA. levéltára.

ÁrpSz. = FEHÉRTÓI KATALIN: Árpád-kori személynévtár (1000-1301).
Budapest, 2004.

AnjouOkm. = Anjoukori Okmánytár. Szerk. NAGY IMRE. I-VI. kötet. Budapest,
1878-91.

ASBÓTH OSZKÁR (1893): A szláv szók a magyar nyelvben. Budapest.

ASBÓTH OSZKÁR (1900): A magyar nyelvbe került szláv szók: NyK. 30: 209-30.

ASBÓTH OSZKÁR (1884): Szlávtság a magyar keresztény terminológiában: NyK.
18: 321-427.

ÁÚO. = Árpádkori új okmánytár. 1860-74. Közzé teszi WENZEL GUSZTÁV. I-
XII. Pest, később Budapest. [A Monumenta Hungariae Historica sorozatban].

BAKOS FERENC (1982), A magyar szókészlet román elemeinek története.
Budapest.

BALASSA JÓZSEF (1885): A szóvégző önhangzók a magyarban: NyK. 19: 133-
60.

BALECZKY EMIL-HOLLÓS ATTILA (1987): Ószláv nyelv. Budapest, 3. kiadás

BÁRCZI GÉZA (1953): A szóvégi » á, é, í « megrövidülésének kérdéséhez: MNy.
49: 324-35.

BÁRCZI GÉZA (1941): A magyar szókincs eredete. Budapest.

BEKE ÖDÖN (1929): Boglya és társai: Nyr. 58: 76-81.

BEKE ÖDÖN (1935): Újabb tájszómagyarázatok: Nyr. 64: 130-3.

BEKE ÖDÖN (1926): Az elvonásnak egy fajtájáról: Nyr. 55: 154-5.

BERNEKER, SIETWb. = Berneker, Erich: Slavisches etymologisches Wörterbuch.
I. Heidelberg. 1908-13. II. [Csak egy füzet: *ma-morъ*. 1914].

BENKŐ LORÁND (1953): A *kulcs* hangtörténetéhez: MNy. 49: 457-8.

BENKŐ LORÁND (1988), A történeti nyelvtudomány alapjai. Budapest.

BUDENZ JÓZSEF (1867): A magyar és finnugor nyelvbéli egyezések: NyK. 6:
374-478.

BUDENZ JÓZSEF (1862): Lexicon palaesloveniko-latinum, emendatum auctum:
NyK. 1: 306-16.

- BTLw = BARBARA MARESZ: Biblioteka Teatru Lwowskiego, Katowice 2004.
- CSÁNKI = CSÁNKI DEZSŐ: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I-III., V. Bp. 1890-1913. [A Hunyadiak kora Magyarországon című mű részeként].
- CSŰRY BÁLINT (1939): Wichmann György északi-csángó hangtanának kiadatlan részei: MNy. 35: 73-87, 137-43.
- CSÖRE PÁL (1968): Harasztfa, harasztördő: MNy. 64: 334-7.
- DEME LÁSZLÓ (1945): A hangátvetés a magyarban: MNyTK.: 69: 1-51.
- ETSz. (1914-30)= GOMBOCZ ZOLTÁN – MELICH JÁNOS: Magyar etymologiai szótár.
- FLUDOROVITS JOLÁN (1937): A magyar nyelv latin jövevényszavai. Budapest.
- FNESz = Földrajzi nevek etimológiai szótára. Szerk.: KISS LAJOS. Budapest, 1988.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1906): Adalékok a magyar nyelv szófejtő szótárához: NyK. 36: 470-81.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza I (1963), II-III. (1987), IV. (1998). Budapest.
- HADROVICS LÁSZLÓ (1936): Csere, cserje: MNy. 32: 324-5.
- HazaiOkl. = Hazai Oklevéltár. 1234-1536. Budapest, 1879.
- HazaiOkm. = Hazai Okmánytár. I-VIII. kötet. Győr, Budapest, 1865-91.
- HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA, Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból 1. Abaúj-Csongrád vármegye. Debrecen, 1997.
- HOFFMANN ISTVÁN (2004), Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről. In: Helynévtörténeti tanulmányok 1. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN, Debrecen. 9-61.
- HORGER ANTAL (1910): Egy ismeretlen magyar hangtörvény: Nyr. 39: 289-299.
- HORGER ANTAL (1910): Egy ismeretlen magyar hangtörvény: Nyr. 39: 337-43.
- HORGER ANTAL (1911): Egy ismeretlen magyar hangtörvény: Nyr. 40: 8-19.
- HORGER ANTAL (1935): A szóvégi á, é rövidülése és a fa: fát, epe: epét-féle hangviszony: Szegfüz. II: 100-11.
- HORGER ANTAL (1933): A latin Anianus magyar származékaihoz: MNy. 29: 107-9.

- HORGER ANTAL (1912): Bolgár-török jövevényszavaink: MNy. 8: 446-58.
- HORGER ANTAL (1911-2): A szláv o ~ magyar a kérdése: NyK. 41: 113-44.
- HORGER ANTAL (1923-27): Létra ~ lajtorja: NyK. 46: 306.
- J. = JAKÓ ZSIGMOND, Bihar megye a török pusztítás előtt. Település- és népiségtörténeti értekezések 5. Budapest, 1940.
- KÁLMÁN BÉLA (1965): A magyar mássalhangzó-rendszer kialakulása: MNy. 61: 385-98.
- KARDOS ALBERT (1907): Viheder: MNy. 3: 132-3.
- KATONA LAJOS (1910): Kökényfa és szilvafa: MNy. 6: 193-6.
- KELEMEN JÓZSEF (1942): Borza: MNy. 38: 293-4.
- KISS IGNÁCZ (1879): Pázmány nyelve: NyK. 15: 325-88.
- KISS JENŐ-PUSZTAI FERENC (2003): Magyar nyelvtörténet. Budapest.
- KISS JENŐ (1984), Magyar madárnevek. Budapest.
- KISS LAJOS (1996): A Kárpát-medence régi helynevei: Nyr. 120: 440-50.
- KMHSz. = Korai magyar helynévszótár, 1000-1350. 1. Abaúj-Csongrád vármegye. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN, Debrecen, 2005.
- KNIEZSA ISTVÁN (1935): Újabb vélemények a magyar nyelv szláv jövevényszavainak eredetéről: NyK. 49: 351.
- KNIEZSA ISTVÁN (1955): A magyar nyelv szláv jövevényszavai. Budapest.
- KNIEZSA ISTVÁN (1943): Szláv jövevényeink tővégi magánhangzóinak történetéhez: MNy. 39: 1-12.
- KNIEZSA ISTVÁN (1950): Kokojza: MNy. 46: 264.
- KNIEZSA ISTVÁN (1963): Szláv jövevényszavaink magánhangzókvantitása: NyK. 65: 77-101.
- KNIEZSA ISTVÁN (1958): Egy új magyar történeti nyelvtan felé: NyK. 60: 475-88.
- KNIEZSA ISTVÁN (1941): Bárczi Géza: Magyar szófejtő szótár: MNy. 37: 283-6.
- Körmend = a hg. Batthyány-család körmendi levéltára.
- KRISTÓ GYULA (2003): Nem magyar népek a középkori Magyarországon. Budapest.
- LOSONCZI ZOLTÁN (1936): A magyar l kiesés kezdete: NyK. 50: 240-51.

LIGETI LAJOS (1986), A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Budapest.

LIPSZKY, Rep. = LIPSZKY, JOANNES: Repertorium locorum objectorumque in XII. tabulis mappae regnorum Hungariae, Slavoniae, Croatiae, et Confiniorum Militarium magni item principatus Transylvaniae occurrentium. I-II. Budae, 1808.

Magyar Néprajz. II. kötet. Főszerk. PALÁDI-KOVÁCS ATTILA. Budapest, 2001.

Magyar Néprajzi Lexikon. II. kötet. Főszerk. ORTUTAY GYULA. Budapest, 1979.

MELICH JÁNOS (1909-10): Szláv jövevényszavaink eredetéről: NyK. 39: 1-74.

MELICH JÁNOS (1905): Adatok a magyar nyelv és helyesírás történetéhez: NyK. 35: 113-126.

MELICH JÁNOS (1906): Adatok hazánk X-XI. századi helyneveinek értelmezéséhez: MNy. 2: 49-58.

MELICH JÁNOS (1911): Bodza és társai: MNy. 7: 318-21.

MELICH JÁNOS (1910): A magyar nyelv szláv jövevényszavai: MNy. 6: 395-401.

MELICH JÁNOS (1915): Szulák, czulák: MNy. 11: 412-5.

MELICH JÁNOS (1910): A tővégi magánhangzókról: MNy. 6: 58-68.

MELICH JÁNOS (1912): A tővégek palatalisatiojáról: MNy. 8: 145-56.

MOLLAY KÁROLY (1982), Német-magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig. Budapest.

Monstrig. = Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. Ordine chron. disposit, dissertationibus et notis illustravit Ferdinandus Knauz. Esztergom, 1874 és 1882.

MOÓR ELEMÉR (1950): Ősi szavak eltűnése: MNy. 46: 158-62.

MOÓR ELEMÉR (1965): Újabb adalékok a hangbetoldásos rövidülések kérdéséhez: NyK. 67: 33-9.

MOÓR ELEMÉR (1963): A bocskortól a topánkáig: Nyr. 87: 116.

MOÓR ELEMÉR (1954): Két erdőféleség régi neve: *haraszt* és *cserét*: MNy. 50: 97-9.

MUNKÁCSI BERNÁT (1884): Adalékok a magyar nyelv török elemeihez: Nyr. 13: 258-63.

MUNKÁCSI BERNÁT (1893): Adalékok a szamojéd-ugor nyelvhasználatához: NyK. 23: 87-93.

MUNKÁCSI BERNÁT (1898): Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben: NyK. 28: 241-79.

MUNKÁCSI BERNÁT (1896): Néprajzi eredményeink és törekvéseink: Ethn. 7: 1-21.

Múz. = a Magyar Nemzeti Múzeum levéltára. Az utána tett név az illető család levéltárát v. azt jelenti, akinek a tulajdonából az oklevél a Múzeum birtokába jutott.

MTSz. = SZINNYEI JÓZSEF: Magyar Tájszótár. Budapest, 1893. és 1897-1901.

NYIRKOS ISTVÁN (1986): Az inetimologikus mássalhangzók a magyarban, Debrecen.

NySz. = Magyar Nyelvtörténeti Szótár a legrégebb nyelvemlékektől a nyelvújításig. Szerk.: SZARVAS GÁBOR és SIMONYI ZSIGMOND. Budapest, 1890. 1891. 1893.

OkI Sz. = SZAMOTA ISTVÁN-ZOLNAI GYULA, Magyar oklevélszótár. Budapest, 1902-1906.

I. OK. = Az MTA. I. (Nyelv- és irodalomtudományi) Osztályának Közleményei.

OL. = Országos Levéltár

OL. TŰ. = az Országos Levéltárnak « Táblai Ügyvédek Iratai » című gyűjteménye. SZAMOTA adatai.

ÓMO = JAKUBOVICH EMIL-PAIS DEZSŐ: Ó-magyar olvasókönyv. Pécs, 1929.

OrmSz. = Ormánysági Szótár. KISS GÉZA szótári hagyatékából szerkesztette KERESZTES KÁLMÁN. Budapest, 1952.

PAIS DEZSŐ (1914): Medve és jegenye: MNy. 10: 268-70.

Pannh. Tih. = A pannonhalmi apátság alapítólevele. Hely: a Szent Benedek-rend pannonhalmi levéltára.

PRT. = A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története. Szerkeszti ERDÉLYI LÁSZLÓ, [később] SÖRÖS PONGRÁC. I-V, VII-XII. Budapest, 1902-12., VI/1-2. Budapest, 1916.

RÁCZ JÁNOS (1996), A magyar nyelv halnevei. Budapest.

REUTER CAMILLO (1964): Surkuscher: Nyr. 198-200.

REUTER CAMILLO (1976): Cserfa: MNy. 72: 340-3.

REUTER CAMILLO (1965): Dombócser: Nyr. 89: 479-83.

REUTER CAMILLO (1964): A cservágás: Nyr. 88: 60.

- REUTER CAMILLO (1965): Milyen fa a cserefa?: MNyj. 11: 35-42.
- REUTER CAMILLO (1965): Tölgy és haraszt: MNy. 61: 80-9.
- REUTER CAMILLO (1969): Harasztól és Tölharaszt: MNy. 65: 76-9.
- RMGI. = Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára. Szerk. BERRÁR JOLÁN-KÁROLY SÁNDOR. Budapest.
- RÓNA-TAS ANDRÁS (2004): Néhány megjegyzés faneveinkről: MNy. 98: 419-438.
- N. SEBESTYÉN IRÉN (1948-50): Fák és fás helyek nevei az uráli nyelvekben: NyK. 52: 3-14, 247-60, 309-44.
- SIMONYI ZSIGMOND (1895): Szláv szavaink eredetéhez: NyK. 25: 53-6.
- SIMONYI ZSIGMOND (1907): Álc és társai: Nyr. 36: 189-91.
- SIMONYI ZSIGMOND (1878): A hangátvetésről: Nyr. 7: 339-57.
- SIMONYI ZSIGMOND (1893): Az új Magyar Tájszótár: NyK. 23: 307-10.
- SIMONYI ZSIGMOND (1909): Egy elveszett magyar hangról: Nyr. 38: 289-98.
- SIMONYI ZSIGMOND (1915): A Szófejtő Szótárhoz: Nyr. 44: 170-5.
- SIPTÁR PÉTER (1995): A magyar mássalhangzók fonológiája. Budapest.
- ŠMILAUER, VLADIMIR (1970): Příručka slovanské toponamistiky. Handbuch der slawischen Toponomastik. Praha.
- SZABÓ T. ÁDÁM (1982): *Hárskút* — Egy ősi magyar helynévtípus: MNy. 78: 206.
- SZAMOTA ISTVÁN (1895): A tihanyi apátság alapítólevele: NyK. 25: 129-67.
- SzamSz. = CSÚRY BÁLINT: Szamosháti Szótár. I-II. Budapest, 1935-6.
- SZARVAS GÁBOR (1881): Ballagi Mór és a magyar nyelv: Nyr. 10: 59-69.
- SZARVAS GÁBOR (1882): Kérdések és feleletek: Nyr. 11: 234-6.
- SZARVAS GÁBOR (1885): Die slavischen elemente im magyarischen: Nyr. 14: 73-8.
- SZARVAS GÁBOR (1882): Miklosich: A magyar nyelvbeli szláv szók: Nyr. 11: 114-21.
- SZARVAS GÁBOR (1882): Miklosich: A magyar nyelvbeli szláv szók: Nyr. 11: 219-25.
- SzegSz. = BÁLINT SÁNDOR: Szegedi Szótár. I-II. Budapest, 1957.
- SZINNYEI JÓZSEF (1913): A magyar magánhangzók történetéhez: NyK. 42: 1-35.

- SZINNYEI JÓZSEF (1897): Középkori nyelvemlékeink olvasása: NyK. 27: 361-85.
- SZINNYEI JÓZSEF (1903): Alaktani adalékok: NyK. 33: 136
- SztárayOkl. = A nagymihályi és sztáray gróf Sztáray család oklevéltára. Kiadja gróf Sztáray Antal. Szerkeszti Nagy Gyula. I. és II. kötet. Budapest. 1887 és 1889.
- TESz. = A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerk. BENKŐ LORÁND. I-III. Budapest, 1967-1976. IV. Mutató. Budapest, 1984.
- H. TÓTH IMRE (1996): Bevezetés a szláv nyelvtudományba. Szeged.
- TÓTH VALÉRIA (2001): Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban. Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA (2004): Archaizmusok és neologizmusok a magyar helynevekben. In: Helynévtörténeti tanulmányok 1. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN, Debrecen. 183-207.
- TÓTH VALÉRIA (2006): Egy szóeleji hangváltozási típusról. Megjelenés alatt.
- TÓTH VALÉRIA (2003): Helynévkutatás és hangtörténet, In: Magyar névtani kutatások itthon és határainkon túl. Névtani tanácskozás Jászberényben, 2003. okt. 17-18. Szerk. FARKAS FERENC, Budapest. 207-211.
- ÚMTsz. = Új magyar tájszótár I-IV. B. LŐRINCZY ÉVA, Budapest, 1979-2002.
- Veszpr. = a veszprémi káptalan levéltára.
- Veszpr. Regn. = a veszprémi országos (regnicolaris v.i. hiteleshelyi) levéltár anyaga.
- VÖRÖS ÉVA (1996): Egzotikus gyümölcsök magyar neveinek történeti-etimológiai szótára. Debrecen.
- Wenzel = Árpádkori Új Okmánytár. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. I-XII. kötet. Budapest, 1860-74.
- ZalaiOkl. = Zala vm. története. Oklevéltár. Szerkesztik NAGY IMRE, VÉGHÉLY DEZSŐ és NAGY GYULA. I-II. Budapest. 1886-90.
- ZELLIGER ERZSÉBET (2005): A Tihanyi Alapítólevél. Pannonhalma.
- Zichy Okm. = A zichy és a vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. I-XII. Pest, [később] Budapest, 1871-1931.